

NEMESIS

Tijdschrift over Vrouwen en Recht

JAARGANG 2 NUMMER 1

JANUARI/FEBRUARI 1986

THEMA
VROUWEN, STRAFRECHTEN EN
SEXUEEL GEBIED

Redactioneel
Arbeid ter discussie

**De vrouw als belasting- en
premieplichtige**

**De tweede sexe in het spectrum
van de macht**
Macht als culturele ingreep

Bijstandsverhaal

Kronieken
De AAW tussen Groningen en
Genève, verzelfstandiging bijstand,
ontslag wegens zwangerschap, Raad
voor de Kinderbescherming:
klachtenregeling.

**In de Kronieken uitgebreid aandacht
voor het relatievermogensrecht.
Het GEB draait de kraan dicht. Wie
betaalt de schulden na feitelijke
scheiding?**

**Het voorontwerp, op de
provisorenverrekening, de
successiewet voor samenwoners,
jurisprudentie op het gebied van
relatievermogensrecht en
bijstand.**

NEMESIS

*And thou, who never yet of human wrong
Left the unbalanced scale, great Nemesis!*

(Byron) Childe Harold's Pilgrimage, Canto IV

Inhoud Nemesis nummer 1

1	Redactioneel	26	Familie recht , Nora Holtrust en Ineke de Hondt
	Artikelen	29	Relatievermogensrecht , Wendelien E. Elzinga, R.H. Stutterheim
3	Stan van Houcke Het bijgeloof van een ambitieuze draaitol	38	Berichten
4	Hieke Snijders-Borst De vrouw als belasting- en premieplichtige		
12	Christiaan W. de Vries De tweede sexe in het spectrum van de macht		
	Reptieken		
20	José J. Bolten Een bevrijdend toekomstbeeld		
20	Riki Holtmaat Bijstandsverhaal		
	Kronieken		
22	Sociaal zekerheidsrecht , M.E.J.C. Diepstraten, Catelene Passchier		
25	Arbeidsrecht , Yvonne Konijn		

Redactie: José J. Bolten, Loes Brünott, Karin van Elderen, Dorien Pessers, Heikelen Verrijn Stuart, Alma van Bers, Len Andringa.

Medewerksters: Gabi van Driem, Jeannette Ebbens, Wendelien Elzinga, Willie van Essen, Els van Eijden, Jenny Goldschmidt, Nora Holtrust, Ineke de Hondt, Yvonne Konijn, Catelene Passchier, Sacha Prechal, Taru Spronken.

Redactiesecretariaat: Heikelen Verrijn Stuart - redactiesecretaris
Marijke Hageman - redactiemedewerkster
Keizersgracht 332
1016 EZ Amsterdam
tel. 020-249433

Abonnementen: Nemesis verschijnt zes maal per jaar. Een abonnement geldt voor een gehele jaargang. Een abonnement wordt automatisch voortgezet, tenzij het abonnement voor 1 december schriftelijk is opgezegd. U ontvangt dan een bewijs van opzegging.

Nemesis: Nemesis is een uitgave van de Stichting Ars Aequi. De Stichting Ars Aequi is onafhankelijk van de juridische uitgeverijen en heeft geen winstoogmerk.

Abonnementenadministratie: Administratie Ars Aequi, Postbus 1043, 6501 BA Nijmegen, telefoon 080-224441

Prijzen: Abonnementen f 37,50 per jaar. De eerste jaargang (september 1984-december 1985) bevat 8 nummers en kost f 47,50. Losse nummers f 7,50 (excl. verzendkosten)

Aanbevolen citeerwijze: Nemesis 1985 nr. 1, pag. ...

Strip: Karin van Elderen.

Omslagontwerp en lay-out: Fenna Westerdiep.

Advertenties Nemesis: voor de opgave van advertenties en voor tarieven, contact opnemen met Ars Aequi, tel. 080-516298.

Redactioneel

In Nederland dateert de eerste wettelijke regeling van de achturige werkdag uit hetzelfde jaar — 1919 — als het vrouwenkiesrecht. De beweging der suffragettes had maar weinig gedachten besteed aan de verkorting van de werkdag, zoals de arbeidersbeweging nu niet bepaald aan de wieg had gestaan van het vrouwelijk electoraat. Rukken vrouwen- en arbeidersbeweging thans weer in gescheiden formaties op in de strijd rond de arbeidstijden?

Het vlugschrift waarin kort na de Russische revolutie de *'Tien voordeelen van den Achturigen Arbeidsdag'* onder het volk werden verspreid, raakte niet aan de verdeling van de maatschappelijke arbeid over de sexen. In kapitalen gedrukt sprong één voordeel het meest in het oog: *'Bij den achturigen arbeidsdag STIJGT HET LOON'*. Feit is dat het gemiddelde loon in de eerste dertig jaren van deze eeuw steeg tot de hoogte (hoe laag ook) van een *gezinsloon*, dat het tendentieel mogelijk maakte dat gehuwde vrouwen binnen bleven. De grote werkloosheid van vóór de oorlog liet hun daarbij overigens geen keus: de arbeidsdag werd weldra juist verlengd (pas in 1961 was de werkweek weer op het peil van 1919 terug) en herverdeling van de beschikbare arbeidsplaatsen tussen mannen en vrouwen was geen *issue* in die dagen.

Van de andere negen voordelen van den Achturigen Arbeidsdag hadden er twee betrekking op de afname van het leger der werkelozen, terwijl een vierde zegening de vermindering van de winst der kapitalisten zou zijn. Als politieke voordelen zag men dat het politieke leven zou bloeien en groeien en dat de eis van nog grotere vermindering van arbeidstijd zou wakker worden. De achturige werkdag beloofde voorts het lichaam van de arbeider te sparen en zijn leven te verlengen, de arbeider tijd te gunnen om zich te ontwikkelen en te ontspannen, een der grootste oorzaken van 'onmatigheid' weg te nemen en tenslotte 'het peil van de menscheid' te verhogen 'ten algemeenen nutte'.

De inscriptie bovenaan deze stenen tafel luidde: *Acht uren arbeid. Acht uren rust. Acht uren ontspanning, ontwikkeling, enz.* Aan de keerzijde stond: *een vrouw is vierentwintig uur beschikbaar*, maar dat zag niemand.

Acht jaar geleden draaiden Joke Smit en de haren de versteende tabel om en schreven *'Tien voordelen van de 5-urige werkdag'* op. Het ging nog steeds over werkgelegenheid voor meer mensen, ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid, maar vooral over vrouwen en kinderen, over alleenstaanden en ouders zonder partner, over herverdeling van prettig en onaangenaam werk, van betaald en onbetaald werk, over een 'rijker leven' en 'hechtere en gezondere verbintenissen tussen mensen', over vrijheid en gelijkheid. 'Bij een 5-urige werkdag', zo begon het manifest, 'wordt de ongelijkheid tussen vrouwen en mannen minder', en wat daaraan ook allemaal toe te voegen is, voor de gedachte van collectieve arbeidstijdverkorting was het een volslagen nieuwe impuls.

In de jaren die volgden, daalde de betaalde arbeidstijd voor een steeds groter deel van de beroepsbevolking tot zero. Het idee van arbeidstijdverkorting won aan populariteit, maar boette snel in aan vernieuwingskracht.

Wat zich wel vernieuwde, dat was het produktieapparaat. De introductie van nieuwe technologieën, vooral van de micro-electronica, betekent een historische transformatie niet alleen van het produktieproces maar ook van het arbeidsproces. Zeker, in gecomputeriseerde bedrijven en kantoren wordt arbeid afgestoten. Maar tegelijkertijd verandert de wijze waarop arbeid wordt ingezet en daarvan kunnen, niet op de laatste plaats, vrouwen meespreken. Bij de huidige maatschappelijke organisatie ontmoet hùn behoefte aan deeltijdarbeid, flexibele werktijden, het combineren van baan en kinderen, tot en met het opgeven van hun baan, onvermijdelijk de behoefte van werkgevers aan *flexibilisering* van het omspringen met arbeidskrachten. De juridische *stelselherziening* die voor de flexibele aantrekking, afstoting en bruikbaarheid van personeel nodig is, beperkt zich niet tot het sociaal zekerheidsrecht; ook het belastingrecht en het arbeidsrecht zijn reeds in de strijd geworpen.

Het idee van arbeidstijdverkorting is geheel dienstbaar geworden aan de technologische omwenteling. Het staat nog slechts voor de onwezenlijke discussie tussen werkgevers, overheid en in het defensief gedrongen vakbonden over de vraag hoe de kwantiteit van de arbeid moet

worden verdeeld, in welke discussie permanent de mannelijke, Nederlandse werknemer in beeld is.

Arbeidstijdverkorting is allang geen trefwoord meer voor de discussie over de arbeidsdeling naar sexe, over de verhouding tussen loon- en schaduwarbeid, over de kwaliteit van de arbeid, laat staan over de kwaliteit van het leven. Deze laatste notie, die — ondanks het grote verschil tussen beide — nog wel levendig was in de arbeidersstrijd voor de achturige arbeidsdag en in het feministisch streven naar een vijfjarige werkdag, lijkt van de tafel geblazen.

Slechts een offensief kan hertegen nog baten.

In deze eerste aflevering van een nieuwe jaargang *Nemesis* in de eerste plaats kennis van zaken in het belastingrecht, bijgebracht door Hieke Sniijders-Borst.

'Tussen gelijke rechten beslist de macht', schreef good old Marx al. Evenals in de recente feestbundel van het vorig jaar jubilerende *Recht en kritiek*, in dit nummer het thema *macht*, geëxploreerd door Christiaan W. de Vries, die daarbij tevens terugblijkt op de eerste jaargang van *Nemesis*.

Bij de gebruikelijke diversiteit van onderwerpen in de *Kronieken* springt deze keer in verschillende bijdragen het huwelijksvermogensrecht eruit, ook een rechtsgebied waarop de arbeidsdeling naar sexe een stevig stempel drukt.

Arbeidstijdverkorting en sociaal-democratie — daarvan kon gastcolumnist Stan van Houcke niet afblijven.

Rest nog een omissie in het vorige nummer goed te maken. De vertaling van de artikelen van Tamar Pitch en van Howard Davidson was van Chrisje Brants. Paul Syrier nam de vertaling van het artikel van Jack Jan Wirken voor zijn rekening.

Het bijgeloof van een ambitieuze draaitol

Ik wil niet dwarsliggen, maar toch: waarom kan in onze parlementaire heilstaat 't eerste 't beste warhoofd een politieke functie bekleden, terwijl men tegelijkertijd voor elk fatsoenlijk beroep een diploma nodig heeft? Er zal wel een ijzeren logica achter zitten, daar niet van, maar het blijft gissen welke. Wat te denken bijvoorbeeld van zo'n ambitieuze draaitol als Hedy d'Ancona? Onlangs kwaakte ze ons via de beeldbuis het volgende toe: 'Ik heb behoefte aan een stimulerende, enthousiasmerende overheid, óók naar de werkgevers toe (...) want het is voor de werkgevers moeilijk genoeg (...). Ik heb ook opgroeiende kinderen. Ik moet er niet aan denken, dat ze terecht komen in een samenleving waar noch zij, noch hun hele generatie blijvend worden uitgesloten van werk.' In het kader van de arbeidstijdverkorting, de emancipatie van de vrouw, benevens een niet nader omschreven 'hogere en beter doel' dat voor ons allen in het verschiet ligt, mits wij haar sociaaldemocratische idealen maar zouden volgen, pleitte ze — hou u vast — voor loonmatiging en meer subsidies aan het bedrijfsleven. 'Dat is alles wat ik zeg', zo rondde ze haar triomfantelijke betoogje af. Tja, je wrijft er je ogen bij uit.

Waarom hebben we hier nu te maken met een klein verstand? Niet omdat al dit fanfaregeschal uit de mond van een vrouw komt, hoewel we dit feit natuurlijk niet volledig over het hoofd mogen zien. Nee, het zijn de frasen, de grove simplificaties en halve waarheden die dit feministische wonderkind tot een onbenullige demagoge maken. Ik pluk er een paar kreten uit. Daar gaan we dan. 'Behoeft. Stimulerende. Werkgevers. Moeilijk genoeg.' Je pinkt er een traan bij weg. Gut, gut, wat hebben die heren industriëlen het moeilijk, wat motten ze knokken om het hoofd boven water te houden. FOUT! Zoals Pieter Lakeman en Pauline van de Ven in hun boek 'Failliet op Krediet' voorrekenen, betalen de gezamenlijke Nederlandse bedrijven al jaren geen belasting meer. Integendeel, vanaf 1977 ontving het bedrijfsleven per saldo 74 miljard gulden aan overheidssteun, geld uit de zakken van met name diegenen voor wie d'Ancona en de haren zeggen op te komen; van bijstandsvrouw tot geschoolde werknemer. Staan daar arbeidsplaatsen tegenover? Nee, uilskuiken, sinds 1977 is alleen al de officieel geregistreerde werkloosheid meer dan verdrievoudigd. Terwijl toch de winsten van de grote bedrijven de laatste jaren astronomisch zijn gestegen. En hoe komt dat? Omdat een concern dat in de wereldwijde technocratische race de zaak wil bijbenen investeert in ... automatisering. Met andere woorden: in elec-

tronische apparatuur, die sneller, efficiënter en uiteindelijk goedkoper is dan den handwerksman en den inpakster. Werknemers kunnen immers staken, het werk saboteren, weigeren volcontinu te draaien, ze gaan met vakantie, worden ziek, eisen loonsverhoging, maken fouten, moeten om de paar uur een plas-, thee- en koffiepauze. Kortom een waslijst ellende voor een arme industrieel. Is het dan ook gek dat ie voor elke investering in technologie een premie ontvangt, terwijl hij over iedere werknemende zultkop juist premies moet betalen? Alleen een ondernemer met een geestelijke bagage à la d'Ancona neemt in onze tijd nog arbeiders aan. Da's primo! Secundo. Dat geleuter over arbeidstijdverkorting. Ik ben onnozel genoeg te stellen dat iemand zonder diploma, bijvoorbeeld een eh... politicus, zijn of haar arbeidstijd kan verkorten door deeltijdarbeid. Niemand zal ervan opkijken, het land zal er niet minder bestuurbaar op worden. Twee d'Ancona's voor het werk van één. Samen met haar werkster of kindermid zou ze haar opmerkelijke activiteiten kunnen herverdelen, als ik het zo zou mogen zeggen. Ik heb alleen de vage indruk dat hiervan nog geen sprake is. Tertio. Hou op met dat populistische geleuter dat onherroepelijk in wartaal verzandt. Lees nogmaals de laatste zin van La Lola's brijjante betoogje. 'Noch zij, noch etc..' Noch, noch? WIEHOEWA?? Wat staat daar in Jezusnaam? Noch, noch? Daar staat precies het tegenovergestelde van wat ze bedoelde. Althans, daar ga ik gemakshalve even van uit, anders is er al helemaal geen touw meer aan vast te knopen.

Een verspreking? Om de dooie dood niet. Puur onbenul. Een schoolvoorbeeld van maar doorkwekken zonder te weten wat je zegt. Als het maar geluid maakt en verstandig lijkt. Zit m'n haar goed, is deze pose interessant genoeg, oog ik prettig, luisteren ze nog naar me? En intussen volstrekke leuterkoek uitslaan. Gekakel dat via het strottehoofd van een Rooie Vrouw de wereld in wordt geslingerd. Een glansnummer — OPZIJ, OPZIJ, OPZIJ — wil aanschuiven aan de sociëteitstafel van de grote heren. Kijk mij nou eens!

En dan het oerburgerlijke arbeidsethos dat dit feministische raspaard erop nahoudt. Werken kinderen! Waar, hoe en waarom, het dondert niets. Nuttig zijn. Leve de loonarbeid! Het is een hogere vorm van

* Stan van Houcke is als journalist werkzaam bij STAD Radio Amsterdam en de VPRO.

bijgeloof, het calvinisme in een sociaaldemocratisch jasje. En wil je niet vrijwillig, dan maar de knoet. Wij eisen het recht op arbeidsplicht. Arbeit macht frei; dat weet iedere man en als het aan onze feministische luchtbel ligt, straks ook iedere vrouw.

Laat ik stoppen.

Rest nog één vraag. Waarom mag elke blaaspijp in de politiek?

Hieke Sniijders-Borst*

De vrouw als belasting- en premieplichtige

De strijd tegen het gezinsdenken is niet van vandaag of gisteren. De achttiende-eeuwse schrijver Cesare Beccaria betoogde al, dat het een eis van democratie is eenieder te beschouwen en te behandelen als mens, en niet als onderdeel van een gezin dat buitenshuis vertegenwoordigd wordt door een gezinshoofd dat binnenshuis de macht uitoefent.

In onderstaand artikel onderzoekt de auteur in hoeverre de Staat der Nederlanden de vrouwelijke ingezetenen op een de democratie passende wijze behandelt. Hoe is het belastbaar inkomen van de vrouw vastgesteld? En het daarvan afgeleide premie-inkomen? En hoe zit het met de belastingvrije som van de 'tweede' verdiener? Vooral degene die geen relatie ziet tussen deze begrippen uit het belastingrecht en het gezinsdenken, moet dit artikel lezen.

Inleiding

'Deze even rampzalige als onrechtvaardige overheidsmaatregelen werden ook door de meest verlichte mensen gebillijkt en door de staten met de meeste vrijheid opgelegd, omdat de maatschappij eerder als een verzameling van gezinnen werd beschouwd dan als een verzameling van mensen. Stel dat er honderdduizend mensen zijn, of dat er twintigduizend gezinnen zijn, elk van vijf personen waaronder het hoofd dat het gezin vertegenwoordigt: als de maatschappij uit gezinnen bestaat, zullen er twintigduizend mensen zijn en tachtigduizend slaven; als de maatschappij uit mensen bestaat, zullen er honderdduizend burgers zijn en niet één slaaf. In het eerste geval zal er één democratie zijn die uit twintigduizend dictatuurtjes bestaat; in het tweede geval zal de geest van de democratie niet alleen op straat en in de gebouwen van de volksvertegenwoordigende lichamen heersen, maar ook binnenshuis, waar mensen nu eenmaal een groot deel van hun geluk of ongeluk vinden. In het eerste geval zal, aangezien wetten en gewoonten gebaseerd zijn op de algemene gevoelens van de staatsburgers, d.w.z. van de gezinshoofden, de geest van de dictatuur langzamerhand de democratie zelf binnensluipen; ...'

Dit citaat van de achttiende-eeuwse strafrechttheoreticus Beccaria¹ geeft duidelijk aan waar het gezinsdenken toe leidt. Uit zijn woorden komt glashel-

der naar voren dat het een eis van democratie is eenieder te beschouwen en te behandelen als mens, en niet als onderdeel van een gezin dat buitenshuis vertegenwoordigd wordt door een gezinshoofd dat binnenshuis de macht uitoefent.

Zolang individuele behandeling van alle ingezetenen, ongeacht hun plaats in de samenleving, geen hoofdregel is, wordt een democratie aangevreten door ondemocratisch bederf. Teneinde zich van alles wat de democratie aantast te zuiveren en zich tot een werkelijke democratie te kunnen ontwikkelen, moet een staat het denken in gezinnen laten varen en overstappen op het denken in mensen. In dit artikel zal worden uiteengezet in hoeverre de Staat der Nederlanden op het gebied van de belasting- en premieplicht de vrouwelijke ingezetenen tegenwoordig als mensen, dat wil zeggen op een in de democratie passende wijze, behandelt.

Enige algemene kennis

Alvorens met deze uiteenzetting te beginnen, is het dienstig de hoofdzaken omtrent de inkomstenbelasting en de premieheffing volksverzekeringen te schetsen.

* Hieke Sniijders-Borst is inspecteur vennootschapsbelasting te 's-Gravenhage en lid van het College ABW

In beginsel heeft elke belasting:

- een belastingplichtige;
- een maatstaf van heffing;
- een tarief.

In de inkomstenbelasting is:

- de belastingplichtige de natuurlijke persoon die ingezetene is of binnenlands inkomen heeft;²
- de maatstaf van heffing het belastbaar inkomen;
- het tarief een eenheidsschijventarief met progressie in het belastingpercentage per schijf en met verschillende belastingvrije sommen voor mensen in verschillende leefomstandigheden.

Anders dan veelal wordt aangenomen is de inkomstenbelasting dus geen gezinsbelasting, maar een individuele belasting. De vroegere gezinsbelasting-elementen zijn terug te voeren op de vroegere handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw.³ Het belastbaar inkomen is van buitengewoon groot belang, aangezien het — na enige correcties — eveneens fungeert als maatstaf van heffing voor de premieheffing volksverzekeringen. Voor inkomens waarover premie AOW/AWW wordt afgedragen, overtreft de premiedruk die van de loonbelasting tot een 'zuiver loon' van ruim f 26.000,— (1985, tariefgroep I⁴). Voor inkomens waarover alle vijf volksverzekeringspremies verschuldigd zijn, overtreft de premiedruk steeds de druk van de inkomstenbelasting, zolang het premie-inkomen beneden de pre-

miegrens blijft. Voor de laatste soort inkomens is de premie volksverzekeringen dan ook van veel groter belang dan de belasting.

De premieheffing volksverzekeringen heeft het karakter van een bestemmingsbelasting, aangezien de band tussen premie en uitkering zo goed als volledig is doorgesneden. In de premieheffing volksverzekeringen is:

- de premieplichtige de verzekerde;⁵
- de maatstaf van heffing het premie-inkomen;
- het tarief een gelijkblijvend percentage van het premie-inkomen tot de premiegrens.

Zowel de inkomstenbelasting als de premieheffing worden bij wege van aanslag geheven. Voor de inkomstenbelasting is de loonbelasting voorheffing. De loonbelasting kan ook eindheffing zijn. De premies volksverzekeringen worden zowel bij wege van aanslag als bij wijze van inhouding geheven. De bij wijze van inhouding geheven premies zijn òf voorheffing voor de bij wege van aanslag geheven premies òf eindheffing.

De *gehuwde vrouw* is *altijd zelfstandig* belasting/premie-plichtig geweest als de belasting/premies bij wijze van *inhouding* werden geheven. Het schema van belasting- en premieplicht van de gehuwde vrouw ziet er als volgt uit:

SCHEMA: belasting- en premieplicht gehuwde vrouw

bij wijze van *inhouding*:
gehuwde vrouw altijd
zelfstandig

loonbelasting

premies

↙ òf: *eindheffing* ↘

↙ òf: *voorheffing van*

bij wege van *aanslag*:
gehuwde vrouw zelfstandig
sinds:

inkomstenbelasting

premies

1973
inkomen uit tegenwoordige
arbeid

1984
persoonlijk inkomen* (soms
aangevuld met niet-persoonlijk
inkomen van haar en haar man)

1985
persoonlijk inkomen** (soms
aangevuld met niet-persoonlijk
inkomen van haar en haar man)

* Persoonlijk arbeidsinkomen en de persoonlijke verminderings- en vermeerderingen van het onzuiver inkomen tezamen noem ik persoonlijk inkomen.

** Als onder *, maar na de correcties die belastbaar inkomen herleiden tot premie-inkomen.

Het belastbaar inkomen

De ergste discriminatie van vrouwen is, dat niet alle soorten arbeid als bron van inkomen voor de inkomstenbelasting (en de loonbelasting) worden beschouwd. Arbeid die niet in het economisch verkeer wordt verricht is fiscaal gezien geen bron van inkomsten. Huishoudelijk, verzorgings- en opvoedwerk in de privé-sfeer is daarmee buiten de belastingheffing gebracht. Dit lijkt een voordeel. Maar op de keper beschouwd blijkt het een nadeel.

Arbeid in het economisch verkeer is aan belastingheffing onderworpen. Schakelt men iemand anders in, dan zijn diens loon en bijkomende kosten aftrekbaar. Het klassieke voorbeeld is de advocaat die uitstekend kan typen maar ook genoeg cliënten kan krijgen. Aangezien advocatenwerk beter loont dan typewerk en de bruto arbeidskosten van de typekracht kunnen worden afgetrokken, doet de advocaat er beter aan meer cliënten aan te nemen en zijn typewerk aan een ander over te laten. Op deze wijze komt de allocatie van de produktiefactor arbeid tot stand. Eenieder gaat de best beloonde arbeid verrichten waartoe hij in staat en bereid is. Werkzaamheden waarvoor een lange en moeilijke opleiding is vereist — en vaak bovendien een grote ervaring — worden zo het terrein van specialisten, die dan ook geen niet-specialistische arbeid meer verrichten.

Zodra er arbeid buiten het economisch verkeer gaat meespelen, raakt de allocatie van de produktiefactor arbeid grondig verstoord. Wie arbeid in de privé-sfeer verricht, is geen belasting verschuldigd over het resultaat, noch over het levensonderhoud dat zij/hij in ruil voor die arbeid geniet.⁶ Wie een ander die tot hetzelfde huishouden behoort huishoudelijke arbeid voor zich laat verrichten, is evenmin belasting verschuldigd over het resultaat. Noch hoeft hij/zij loonbelasting en premies af te dragen over de waarde van het levensonderhoud en overige emolumenten die de ander in ruil voor de arbeid ontvangt. Wordt er daarentegen een buitenstaander ingeschakeld om een deel van de arbeid in huis te verrichten, dan is men wel belasting en premies verschuldigd over diens beloning. Bij de huidige hoogte van de belasting- en premiedruk is de buitenstaander — hoe snel en gespecialiseerd ook — te duur. Tengevolge van de belasting- en premiedruk kan zij/hij niet meer concurreren tegen de onbetaalde arbeid. De gespecialiseerde arbeidskracht wordt uit de markt geprijsd en het werk thuis moet door onbetaalde arbeidskrachten worden verricht. Het gevolg van het steeds toenemen van de belasting- en premiedruk is geweest, dat grote delen van de commerciële dienstverlening eenvoudigweg zijn verdwenen. Dienstbodes, kinderjuffrouwen, gouvernantes en gouvernantes, juffrouwen van gezelschap, huisknechten, enzovoorts komen vrijwel niet meer voor. Schilders, behangers, witters, mensen die in huis eenvoudige reparaties verrichten, zijn bezig te verdwijnen. De onbetaalde sector slurpt steeds meer werk weg uit de betaalde sector, zolang de belasting- en premiedruk steeds verder stijgt.⁷ Voor vrouwen met kinderen is de verstoring van de

allocatie van de produktiefactor arbeid een ernstige bedreiging van hun economische zelfstandigheid. Verdienen zij hun eigen brood en laten zij hun kinderen door anderen verzorgen, dan zitten zij met een dubbele belasting- en premiedruk: één keer op hun eigen verdiensten en één keer op de verdiensten van wie haar vervangen. Indien zij de betaalde arbeid eraan geeft en zelf haar kinderen en het huishouden verzorgt in afhankelijkheid van haar kostwinner, dan wordt zij verblijd met volledige belasting- en premievrijdom. Dubbele belasting- en premiedruk versus geen belasting- en premiedruk.⁸

Bij de huidige hoogte van de belasting- en premiedruk en bij de huidige treurige omvang van de voorzieningen voor kinderen is het begrijpelijk dat de meeste vrouwen bij de komst van hun eerste kind de arbeidsmarkt vaarwel zeggen en hun kind zelf gaan verzorgen. Een andere keuze is immers alleen weggelegd voor de onscrupuleuzen die 'zwarte' vervangers inschakelen en voor de gelukkigen die óf een crèche-plaats voor hun kind hebben weten te veroveren óf uitzonderlijk goed verdienen óf de bof hebben dat iemand anders dan zij (man, vriend, moeder, zuster, buurvrouwen, vriendin) onbetaald kan worden ingeschakeld. Voor de meeste vrouwen met jonge kinderen bestaat slechts de keuze tussen het overtreden van de wet⁹ en het verrichten van hoogstens een paar uur betaalde arbeid per week.

In de grondwet die sinds februari 1983 van kracht is, staat het recht op vrije keuze van arbeid als grondrecht genoemd.¹⁰ Weliswaar treedt het artikel pas in 1988 in werking, maar het valt niet in te zien waarom het tot 1988 als dode letter in de nieuwe grondwet zou moeten prijken. Verhinderend van betaalde arbeid door vexatoire belasting- en premiewetten is naar mijn mening ook nu ongrondwettig. Over de samenstelling van het overige belastbare inkomen kan ik kort zijn. Van het begin van de belastingheffing op inkomen (tot het jaar 1973) is het inkomen van de gehuwde vrouw geheel bij haar man belast.¹¹ Met ingang van 1962 genoot de man, wanneer de vrouw inkomen uit tegenwoordige arbeid had, de zogenaamde aftrek werkende gehuwde vrouw¹² van eenderde van haar arbeidsinkomen met een minimum van f 500,- (niet meer dan het arbeidsinkomen) en een maximum van f 2.000,-. Gezien de inkomens in die tijd een royale regeling. In de jaren zeventig is de regeling wat verfijnd om in 1973 plaats te maken voor de zelfstandige belasting van de werkende gehuwde vrouw.¹³ De wetgever van 1972 — die buitengewone haast had — heeft het zich daarbij gemakkelijk gemaakt en dat inkomen van de gehuwde vrouw zelfstandig, dat tevoren haar man recht had gegeven op de aftrek werkende gehuwde vrouw: winst, meewerkwinst, loon, ingehouden premie AOW/AWW, ZW, WW en bijverdiensten; in 1976 nog uitgebreid met WAO en AAW. Alles wat de gehuwde vrouw aan bestanddelen te kort kwam ten opzichte van de normale samenstelling van het belastbaar inkomen — zoals dat van een ongehuwde — zat bij haar man. Vergeleken met een ongehuwde had een gehuwde vrouw dus altijd een besnoeid belastbaar

inkomen, een gehuwde man altijd een uitgebouwd belastbaar inkomen.

Vandaar de ellende van de vrouwen/kostwinners. Toen de situatie van de vrouw met hypotheekrente alle spuitgaten uit bleek te lopen, heeft de staatssecretaris van financiën bij resolutie¹⁴ de maritale verliescompensatie in het leven geroepen: de mogelijkheid om het inkomen beneden nul van de ene echtgenoot (dus de hypotheekrente, de ziektekosten, enzovoort van de gehuwde man zonder positief inkomen of met een gering positief inkomen) van het inkomen van de andere echtgenoot (dus het loon van de gehuwde vrouw) af te trekken.¹⁵ Met deze krakkemikkige regeling, die in de praktijk sterk bemlemmend werkte voor de toetreding tot de arbeidsmarkt van maritale verliesmannen,¹⁶ hebben de echtparen waarvan de vrouw kostwinner is het tot 1984 moeten doen.

Op het gebied van de kinderen was er in de periode tussen 1973 en 1984 wel het een en ander aan de hand. In de jaren 1978 tot en met 1980 werden de kinderen, die tevoren al langzamerhand waren weggedrongen, geheel uit het tarief gewerkt¹⁷ onder aanpassing van de kinderbijslag. Daarbij gebeurde er iets hoogst merkwaardigs.

Oorspronkelijk was er een lage kinderaf trek voor wie KWL kreeg voor de eerste twee kinderen. Zelfstandigen die alleen AKW kregen — vanaf het derde kind — hadden recht op de verhoogde kinderaf trek.¹⁸ Omdat gescheiden (levende) vrouwen voor wie de (ex-)echtgenoot alimentatie voor de kinderen betaalde, geen kinderbijslag kregen, waren zij door een welgezinde belastingdienst in de categorie niet-KWL-genietenden gezet. Daardoor hadden zij recht op de verhoogde kinderaf trek. Dat was een uitkomst voor die gescheiden moeders, die zich met alimentatie en/of eigen inkomen konden redden. Met het opheffen van de kinderaf trek is de verhoogde kinderaf trek vervangen door een royale buitengewone-lasten-af trek¹⁹ voor de ouder die geen recht op kinderbijslag heeft of dat recht niet geldend kan maken. Oorspronkelijk was dat de ouder die de geringste bijdrage leverde voor het levensonderhoud van het kind (de moeder), maar door wijziging van de kinderbijslagregeling met ingang van 1982²⁰ werd dit vervolgens de niet-verzorgende ouder, mits die ten minste f 56,— per kind per week bijdraagt (1985). (In geval van gehuwd samenwonen van de ouders was en is de buitengewone-lasten-af trek uitgesloten.) Tengevolge van de verandering in de kinderbijslag-regeling kreeg dus de niet-verzorgende ouder plotseling een aanzienlijke belastingverlichting, terwijl de verzorgende ouder — even plotseling — het zonder deze verlichting, die de opvolger was van de verhoogde kinderaf trek, moest stellen. Een maatregel die de draagkracht van verzorgende ouders (moeders) veel te hoog aanslaat en de draagkracht van niet-verzorgende ouders (vaders) veel te laag. Een uiterst onrechtvaardige maatregel dus.

Met ingang van 1977 kregen ongehuwde ouders een tegemoetkoming voor de kosten van kinderdag-verblijf of gezinshulp, mits ten minste één kind dat voor de aanvang van het jaar nog geen zestien jaar

oud was²¹ tot de huishouding behoorde. De aftrek, die bij de buitengewone lasten was ondergebracht, bedroeg 30 procent van het onzuiver inkomen tot een bepaald maximum. Tevoren moest een grens van 10 procent van het onzuiver inkomen tot een bepaald maximum zijn overschreden; kosten beneden die grens waren niet aftrekbaar.²² Vanwege deze hoge drempel wordt er maar weinig van deze regeling gebruik gemaakt en dan nog vrijwel uitsluitend door mannen. Opvallend is het ontbreken van de eis dat de noodzaak van een gezinshulp (of crèche) is opgeroepen door de deelname aan betaalde arbeid. Rijke weduwnaars/renteniers of gescheiden vrouwen die van een hoge alimentatie leven, kunnen dus eveneens van deze aftrekregeling gebruik maken voor hun normale bestedingen voor huishoudelijke hulp, mits er ten minste één kind beneden de zestien jaar thuis woont.

Met ingang van 1984 is de discriminatie van de gehuwde vrouw inzake de samenstelling van het belastbaar inkomen vervallen.²³ Gehuwden verschillen wel in belastbaar inkomen van ongehuwden, maar er is geen verschil meer tussen gehuwde mannen en gehuwde vrouwen. Een deel van het inkomen van echtgenoten wordt als niet-persoonlijk aangemerkt²⁴ en belast bij de echtgenoot met het hoogste persoonlijke arbeidsinkomen²⁵ of, bij gelijke persoonlijke arbeidsinkomens,²⁶ bij de oudste echtgenoot. Dit heet *integrale rolwisseling*. Bij ongeveer gelijke persoonlijke arbeidsinkomens van de echtgenoten kan het niet-persoonlijke inkomen van beiden gaan pendelen tussen de echtgenoten: het ene jaar bij de één belast, het volgende jaar bij de ander, het derde jaar weer bij de één. Dit is lastig, maar zal zich slechts in uitzonderingsgevallen voordoen. De redenen om niet al het inkomen van gehuwden te verzelfstandigen zijn:

- voorkoming van de situatie dat de gehuwde vrouw een verlies krijgt, doordat zij geen positief inkomen heeft, maar wel negatief inkomen, bijvoorbeeld de helft van de hypotheekrente en van andere gezamenlijke aftrekposten;
- voorkoming van de situatie dat echtgenoten gaan schuiven met bronnen van positief inkomen (effecten, obligaties, deposito's, enzovoort) om te bereiken dat de inkomsten daaruit bij de echtgenoot met een gering of in het geheel geen persoonlijk arbeidsinkomen worden belast teneinde een aanzienlijke belastingbesparing te verkrijgen.

Het verschil in samenstelling van de belastbare inkomens van ongehuwden en van gehuwden heeft mijns inziens een redelijke en zeker niet-discriminatoire grond. Niettemin lijkt me de tijd rijp voor buiten gemeenschap getrouwde echtparen om op verzoek als ongehuwden te mogen worden belast. Echtparen met ongeveer gelijke inkomens en hoge aftrekposten (bv. hypotheekrente) leggen op het ogenblik fiscaal wel erg veel op hun huwelijk toe.

Premie-inkomen

Het premie-inkomen is een afgeleide van het belastbare inkomen en is als volgt samengesteld: het belastbaar inkomen *plus* de in het jaar betaalde premie AOW/AWW *minus* uitkeringen AOW/AWW en — tot 1985, nu vervallen — *minus* aanvullende alleenstaande-ouder-toeslag.

Tot 1985 was de gehuwde vrouw niet zelfstandig premieplichtig als de premie bij aanslag werd geheven, de vrouw het gehele jaar gehuwd was geweest en niet duurzaam gescheiden had geleefd. In dat geval was haar man premieplichtig voor haar premie-inkomen. Werd echter het huwelijk in de loop van het jaar ontbonden of de samenleving verbroken, dan werd de vrouw met terugwerkende kracht tot 1 januari zelfstandig premieplichtig. Een vrouw die op 8 september 65 jaar en op 29 september weduwe was geworden, moest van 1 januari tot haar verjaardag premie betalen.²⁷

Met ingang van 1985 is de gehuwde vrouw ook voor de bij aanslag geheven premie zelfstandig premieplichtig geworden. Dat is een zeer groot nadeel voor vrouwen van AOW-ers die zelf nog geen 65 jaar zijn en voor vrouwen die samen met hun man een premie-inkomen hebben dat boven de premiegrens ligt. Voor de jongere vrouwen van AOW-ers kan daar nog het nadeel van de toerekening van het niet-persoonlijke inkomen bijkomen. Als de man zijn bedrijf heeft verkocht en het echtpaar van zijn AOW en de inkomsten uit vermogen leeft, worden die inkomsten bij de man belast. Op grond van het wegvallen van de premieplicht bij het bereiken van de leeftijd van 65 jaar zijn die inkomsten uit vermogen niet onderworpen aan premieheffing. Maar wanneer de jongere vrouw een persoonlijk arbeidsinkomen heeft dat hoger is dan de AOW van haar man²⁸ — plus eventueel ander persoonlijk inkomen van de man —, krijgt zij de inkomsten uit vermogen toegekend. Zij moet er dan niet alleen belasting, maar ook alle vijf premies volksverzekeringen over betalen. Dit is een niet expliciet omschreven effect van de integrale rolwisseling. Naast de strop van de zelfstandige premiedruk voor vrouwen van AOW-ers, die verwacht was, wel een heel onverwachte en door niets gerechtvaardigde strop.

Belastingtarief

In de Wet op de Inkomstenbelasting 1914 waren er verschillende tarieflijnen voor belastingplichtigen met één kind, twee kinderen, drie kinderen, enzovoort, en voor belastingplichtigen zonder kinderen. Gehuwd of ongehuwd maakte geen verschil, vanuit de — mijns inziens juiste — veronderstelling dat de huisvrouw altijd haar eigen levensonderhoud waard is.

In 1941 verving de bezetter de Wet door het Besluit op de Inkomstenbelasting 1941. De bezetter zag het Nederlandse volk als Germaans broedervolk en wenste het geboortecijfer van Germaantjes te verhogen. In die tijd zonder behoorlijke anticonceptie betekende trouwen kinderen krijgen. Dus kende de bezetter de gehuwde man een buitengewoon voor-

delig tarief toe. Hij hoefde slechts belasting te betalen alsof zijn vrouw de helft van het inkomen had verdiend. De progressie werd dus voor een deel uitgeschakeld. Ongehuwden betaalden het gelag: bij gelijke inkomens lag hun belastingdruk op 125 à 145 procent van die van de gehuwde man.

Na een aantal verzachtingen in de jaren zestig²⁹ kwam de grote verandering met ingang van 1973.³⁰ Tegelijkertijd met de verzelfstandiging van de werkende gehuwde vrouw werd het tarief op een volstrekt nieuwe leest geschoeid. De verschillende tarieflijnen voor de verschillende categorieën belastingplichtigen kwamen te vervallen. In plaats daarvan kwamen er verschillende belastingvrije sommen met een eenheidsschijventarief voor de belastbare som (= belastbaar inkomen *minus* belastingvrije som). Ieders belastbare som werd voortaan gelijk belast. Verschil in belasting kon alleen nog maar ontstaan door verschil in belastbaar inkomen (hoogte van het inkomen) of verschil in belastingvrije som (tariefgroep plus eventuele toeslagen). Bij gelijke belastbare som was de belasting gelijk.

Met ingang van 1984 en 1985 is aan het eenheidsschijventarief niet getord.³¹ Nog altijd is het zo dat de verschillen in belasting bij gelijke belastbare inkomens uitsluitend veroorzaakt worden door verschillen in belastingvrije som. Wel zijn die verschillen de afgelopen jaren heel wat groter geworden.

In 1972 moest de gehuwde vrouw haar eigen belastingvrije som krijgen. Die is gevonden door haar man en haar te vergelijken met twee jonge kinderloze nimmer gehuwden. De totale belastingvrije som van man en vrouw moest gelijk zijn aan de totale belastingvrije som van de twee kinderloze jongelui. Omdat de verhouding tussen de belastingvrije som van een kinderloze gehuwde man en van een jonge kinderloze nimmer gehuwde 5:3 was, werd de belastingvrije som van de gehuwde vrouw $2 \times 3 - 5 = 1$. Geruime tijd tevoren had de oudere kinderloze ongehuwde al een belastingvrije som gekregen tussen die van de gehuwde man (5) en de jonge ongehuwde (3) in, dus 4. Tot 1984 is de verhouding tussen de belastingvrije sommen van de vier tariefgroepen 1:3:4:5 gebleven. Met ingang van 1984 is de alleenverdiener uitgelopen op de anderen en tariefgroep 1 (gehuwde vrouw) vervallen. Met ingang van 1985 is de verhouding tussen de vier nieuwe tariefgroepen:³² 50:75:100:90. De oude verhouding van 3:4:5 is vervangen door de verhouding 2:3:4 (=50:75:100). De afstanden tussen de belastingvrije sommen zijn dus veel groter geworden. De vrouwenbeweging wenst daarentegen geleidelijke opheffing van de verschillen tussen de tariefgroepen.

Aanzienlijk schadelijker voor de positie van de gehuwde vrouw met eigen inkomen dan de relatieve verzwaring van de druk in de tariefgroep, waarin zij en haar man sinds 1 januari 1984 worden ingedeeld, is de invoering van de afhankelijkheid van het inkomen van de één voor de tariefgroepindeling van de ander geweest. Hoe discriminatoir ook de tariefgroepindeling voor de gehuwde vrouw in de periode 1973 tot 1984 was geweest,³³ deze had toch het grote voordeel gehad dat de belastingheffing van

de man geen verandering ondervond, of zijn vrouw nu wel of geen inkomen had. Het invoeren van de onderlinge inkomensafhankelijkheid voor de tarief-groepindeling was dus een belangrijke stap terug op weg naar de zelfstandige belastingheffing van gehuwde vrouwen.

Bleef het dan nog maar bij de gehuwde vrouwen. Ook ongehuwd samenwonenden, vrienden, vriendinnen, broers en zusters, ouders en kinderen (boven 27 jaar) werden met ingang van 1984 in de onderlinge inkomensafhankelijkheid voor de tarief-groepindeling betrokken. Een gigantische hoop tijd en werk wordt voortaan verspild met het speuren naar een ander binnen dezelfde leefeenheid die ook een inkomen heeft en naar de hoogte van het inkomen van die ander.

Voor 1984 was de eerste f 5.026,- als tweede inkomen geen reden voor verlies van de alleenverdienerstariefgroep van de kostwinner. Kwam het inkomen daarboven, dan werd de kostwinner teruggezet naar de bijna-alleenverdienerstariefgroep, dezelfde als die van de alleenstaande. Overschreed het tweede inkomen f 7.662,-, dan belandde de kostwinner in de algemene tariefgroep met een belastingvrije som van f 7.662,-. Deze regeling vormde dus een belangrijke rem voor de verwerving van een tweede inkomen boven f 5.026,-; daarentegen leverde het belastingvrijdom op voor een tweede inkomen tot f 5.026,-. Het valt te begrijpen dat een opvallend hoog percentage tweede inkomens in het jaar 1984 op ongeveer f 5.000,- lag.

Voor 1985 echter is na de arbeidstoeslag³⁴ van f 397,- en eventueel de aanvullende arbeidstoeslag³⁵ van f 768,- de rest van de eigen belastingvrije som van gehuwde vrouwen en andere 'tweede' verdieners een illusie. Bij ontstentenis van eigen inkomen wordt de gehele belastingvrije som van f 7.168,- (tariefgroep I) overgeheveld naar de kostwinner, zodat diens belastingvrije som twee maal f 7.168,- (= f 14.336,- — tariefgroep III) bedraagt. Is er een gering eigen inkomen, dan wordt de kostwinner voor de loonbelasting ingedeeld in tariefgroep I, waarna bij de voorlopige teruggaaf voetoverheveling en/of bij aanslag inkomstenbelasting het niet benutte deel van de algemene belastingvrije som van de 'tweede' verdiener wordt opgeteld bij de algemene belastingvrije som van de kostwinner. Dit heet voetoverheveling.

Hier doet zich iets heel merkwaardigs voor. Belastingtheoretisch zijn belastingvrije sommen bedoeld om de eerste kosten van het levensonderhoud vrij te laten. In werkelijkheid werken zij als aftrekposten en laten dus niet de meest nodige, maar de minst nodige kosten van levensonderhoud vrij. Bij overheveling wreekt zich dit defect van belastingvrije sommen op pijnlijke wijze. Een belastingvrije som van f 7.168,- is bij een belastingplichtige met een laag inkomen maar 16 procent van f 7.168,- = f 1.146,88 waard (afgerond f 1.150,-). Bij de kostwinner kan diezelfde f 7.168,- een belastingverlichting opleveren van drie-, vier- of zelfs vijfduizend gulden. Bij het ongedaan maken van de voetoverheveling gaat de grote belastingverlichting voor de kostwinner verloren en treedt langzamerhand de ge-

ringe belastingverlichting van de belastingplichtige zelf daarvoor in de plaats. Wel een reden om maar geen klein tweede inkomen te hebben: je wordt er nauwelijks iets beter van.

Man en vrouw zitten met ingang van 1985 dus samen in één belastingvrije som (die van tariefgroep III). Zo ook twee ongehuwd samenwonenden en andere huisgenoten. Deze tariefgroepkoppeling is apert strijdig met de verzelfstandigingsgedachte die de regering beweerde voor ogen te hebben gehad bij deze wetswijzigingen. De uitvoering hiervan kost de belastingdienst per jaar minstens duizend mens-jaren werk en heeft inmiddels al geleid tot minstens twaalfduizend vrijwillige ontslagen van mensen met kleine tweede inkomens, onder andere in de gezinsverzorging.

Nog afgezien van de ellende rond de voetoverheveling en het ongedaan maken ervan als er een tweede inkomen blijkt, is de verhouding van de belastingvrije sommen van de vier tariefgroepen belastingtheoretisch ook onjuist. De verhouding 2:3:4 klopt niet. Een alleenverdiener die een normale werkweek heeft, heeft geen geringere draagkracht dan een alleenstaande die een normale werkweek heeft. Een huisvrouw is immers geen last, maar een baat. Het is dan ook strijdig met de draagkrachtgedachte om een man met huisvrouw lichter te belasten dan iemand zonder huisvrouw.

Er is nog iets anders dat niet klopt. Vroeger werd de jonge kinderloze nimmer gehuwde geacht geen eigen huishouding te voeren. Vandaar de lage belastingvrije som. De reeds beschreven vergelijking van de totale belastingvrije som van een kinderloos echtpaar met die van twee jonge kinderloze nimmer gehuwden, die geacht werden geen eigen huishouding te voeren, heeft dus nooit geklopt. Een echtpaar voert immers in het algemeen wel een eigen huishouding. De draagkrachtvermindering van de eigen huishouding is dus nimmer in de belastingvrije som verwerkt. Die fout is in 1984 en in 1985 gecontinueerd. Nog steeds is er geen verschil tussen 'tweeverdieners' die samen een huishouding vormen, en inwonenden. Dat is strijdig met de draagkrachtgedachte.

Nog meer in strijd met de draagkrachtgedachte is het verwijderen van de kinderen uit het tarief. Een CBS-onderzoek uit 1979 heeft uitgewezen³⁶ dat de kosten van kinderen steeds ongeveer evenredig zijn aan het netto inkomen. Aangezien de kinderbijslag niet oploopt met het inkomen, moeten de ouders een steeds groter deel van hun netto inkomen aan de kinderen besteden bij het toenemen van het inkomen. En dat is nog maar netto. Over de top van het inkomen wordt bij hogere inkomens 50 tot 66,67 (afgerond) procent belasting betaald. Rest netto 50 tot 33,33 procent. De netto bestedingen moeten bij het toenemen van het inkomen vermenigvuldigd worden geleidelijk aan met twee en tenslotte met drie. Bruto kosten zelfs twee kinderen vaak al de helft van het bruto gezinsinkomen. Mensen zonder kinderen kunnen die druk ontlopen door aftrekposten te scheppen, bijvoorbeeld door een mooi huis te kopen en de hypotheekrente af te trekken. Bij gelijke arbeidsinkomens is het heel gewoon dat

mensen zonder kinderen veel en veel minder belasting betalen dan mensen met kinderen.

Helemaal bont heeft de belastingwetgever het gemaakt bij de gescheiden (levende) ouders van kinderen en andere alleenstaande ouders. Met ingang van 1985 krijgt de alleenstaande ouder nog maar 90 procent van de belastingvrije som van die van de alleenverdiener. Vroeger was dat altijd 100 procent, met uitzondering van het jaar 1973, toen zo iets ook is geprobeerd. Wegens de heftige protesten van de gehele bevolking is de voet in 1974 snel weer op 100 procent gesteld.

Met ingang van 1985 wordt ook de leeftijd van het kind dat recht geeft op de aanvullende alleenstaande-oudertoeslag en op de buitengewone-lastenaf trek wegens gezinshulp- of crèche-kosten geleidelijk verlaagd van nog geen zestien jaar aan het begin van het belastingjaar tot nog geen twaalf jaar. In 1985 is die leeftijd op vijftien jaar gesteld. Ieder volgend jaar wordt de leeftijd met een jaar verlaagd. Dit door het parlement klakkeloos aanvaarde regeringsvoorstel berust op een enkele opmerking die slechts één lid van de Vaste Commissie voor Financiën van de Tweede Kamer heeft gemaakt bij de bespreking van de nota *Op weg*³⁷ in de Uitgebreide Commissie Vergadering op 16 maart 1981. De regering heeft deze opmerking opgevat als ware het de uitkomst van een grootscheeps opgezet wetenschappelijk onderzoek. In werkelijkheid ligt er geen enkel onderzoek aan ten grondslag.

Zo slecht als regering en parlement het menen met alleenstaande verzorgende ouders, zo goed menen ze het met alleenstaande kinderalimentatie-betalende ouders. Niet alleen hebben die tegenwoordig recht op de buitengewone-lastenaf trek³⁸ als zij ten minste f 56,- per kind per week betalen, maar zij worden bovendien ingedeeld in de tariefgroep van de alleenstaande ouders in plaats van in die van de alleenstaande. Bij slechts één kind kan de belastingverlichting dan ook de betaalde kinderalimentatie overtreffen.

De schaduwzijde van deze medaille is dat de alleenstaande ouder de voordelige tariefgroep verliest als hij/zij gaat samenwonen. Maar hij/zij houdt de buitengewone-lastenaf trek en is dus altijd nog heel wat beter af dan de verzorgende ouder, die, als hij/zij gaat samenwonen, en de aanvullende alleenstaande-oudertoeslag verliest en de alleenstaande-oudertoeslag, en — ondanks de eigen huishouding en alle lasten van de kinderen — in tariefgroep I terechtkomt zonder enige verlichting, precies zoals een bij de ouders inwonend kind. De draagkrachtgedachte is dus wel zeer ver te zoeken bij de belastingheffing van een samenwonende verdienende ouder met jonge kinderen.

Premietarief

Het belastingtarief is progressief, het premietarief proportioneel tot een bepaalde grens. Omdat de premie aftrekbaar is, is de werking niet proportioneel, maar sterk regressief. Vandaar dat er plannen bestaan tot integratie van loon-/inkomstenbelasting en premieheffing volksverzekeringen.

Het tarief is 13,1 procent (premie AOW/AWW) voor loon- en uitkeringstrekkenden, en 27,35 procent (premie AOW/AWW/AKW/AWBZ/AAW) over inkomen waarover geen premie AOW/AWW is ingehouden en afgedragen. Zulk inkomen kan zijn: winst, inkomsten uit vermogen, alimentatie, bijverdiensten en (vóór 1985) pensioen van een vrouw boven 65 jaar waarvan de man nog geen 65 jaar is.

In 1985 ligt de premiegrens op f 63.200,-. De vrouw van een AOW-er of van een man met een inkomen boven de premiegrens gaat er dus maximaal f 8.379,- c.q. f 17.285,- op achteruit ten gevolge van de verzelfstandiging van de premieheffing volksverzekeringen. Daarentegen gaat de gehuwde vrouw met een klein inkomen er op vooruit. Zij krijgt namelijk een zelfstandig recht op de zogenaamde premievrijstelling, die geldt tot 90 procent van de belastingvrije som inclusief eventuele toeslag(en). Een premieplichtige met inkomen uit tegenwoordige arbeid heeft een belastingvrije som van f 7.565,-. De eerste f 6.808,50 is dus premievrij. Helaas wordt de vrijstelling daarna weer ingelopen. In de inhaalzone van 90 tot 153 procent van de belastingvrije som (f 6.808,50 tot f 11.574,45) is de premiedruk 66,42 procent (= 153 procent gedeeld door 153 minus 90 procent maal 27,35 procent). Daar komt uiteraard door het ongedaan maken van de voetoverheveling in het stuk tussen 90 en 100 procent van de belastingvrije som, de afgeleide topbelastingdruk van de kostwinner nog bij. Boven 100 procent komt de eigen belastingdruk van 16 procent er bij: totale druk is dan 71,8 procent.

Voor 'tweede' verdieners over wier verdiensten geen premie AOW/AWW wordt afgedragen is het dus zaak het inkomen beneden f 6.800,- te houden, tenzij men veel meer dan f 12.000,- kan verdienen. Daartussen overtreft de druk altijd de 70 procent.

Slotbeschouwing

Twijfel aan de wetgever steekt bij mij steeds de kop op, welke nieuwe wet ik ook lees. De tweeverdienerswetten hebben het inkomen van de gehuwde vrouw verder verzelfstandigd, maar een ravage aangericht in de tariefstructuur. Daarenboven benadelen zij alleenstaande verzorgende ouders zonder de onterechte voordelen van alleenstaande alimentatie-betalende ouders weg te nemen. De reeds zeer grote bevoordeling van alleenverdieners is nog verder vergroot.

De balans is dan ook niet positief. Helaas.

Noten

- 1 Cesare Beccaria, *Dei delitti e delle pene*, 1764, par. XXXVI: Dello spirito di famiglia. (De vertaling is van mijn hand.)
- 2 Art. 1 Wet op de inkomstenbelasting 1964. (Voor gaande wetten hadden een overeenkomstige bepaling.)
- 3 Hieraan is met ingang van 1957 een eind gekomen door de 'Lex van Oven'.
- 4 Algemene tariefgroep, dus die met de zwaarste druk. Voor de andere tariefgroepen ligt de grens lager.
- 5 Art. 23 lid 1 AOW, art. 38 lid 1 AWW. Voor de drie

- overige volksverzekeringen is de premieplichtige: degene die bij wege van aanslag aan de heffing van AOW-premie is onderworpen; en degene die voor de premieheffing AOW inhoudingsplichtig is. De laatste bepaling brengt mee dat de werkgever — als die er is — de overige drie premies over het zuiver premie-loon draagt.
- 6 Over het resultaat (winst) worden ondernemers belast, over de tegenprestatie van de arbeid loontrekkenden en verrichters van diensten. Het is niet duidelijk of arbeid in de privé-sfeer meer overeenkomst vertoont met arbeid in de winstfeer; (de huisvrouw als kleine zelfstandige) of met arbeid in dienstbetrekking (de huisvrouw als werknemer van haar man).
- 7 De onbetaalde sector is niet de enige concurrent van de geregistreerde betaalde sector. De zwarte sector is in tijden van recessie eveneens een duchtige concurrent.
- 8 Bij een totale gemiddelde belasting- en premiedruk van 30 procent op het bruto inkomen uit arbeid (van een ex-huisvrouw en van iedereen anders), resteert gemiddeld 70 procent. Wordt deze 70 procent volledig aangewend voor de bruto beloning van vervangers in het onbetaalde werk, dan resteert als hoogst mogelijke netto beloning voor die vervangers 70 procent van 70 procent = 49 procent van het bruto arbeidsinkomen (van de ex-huisvrouw of wie dan ook).
Bij een totale gemiddelde belasting- en premiedruk van 40 procent op het bruto inkomen uit arbeid, is de hoogst mogelijke netto beloning voor de vervangers in het onbetaalde werk 60 procent van 60 procent = 36 procent van het bruto arbeidsinkomen.
Bij een totale gemiddelde belasting- en premiedruk van 50 procent op het bruto inkomen uit arbeid, is de hoogst mogelijke netto beloning voor de vervangers in het onbetaalde werk 50 procent van 50 procent = 25 procent van het bruto arbeidsinkomen; bij 60 procent is het 40 procent van 40 procent = 16 procent van het bruto arbeidsinkomen.
De laatste jaren is de totale gemiddelde belasting- en premiedruk op de bruto arbeidskosten van een werknemer voor een werkgever teruggebracht van boven de 50 procent in het begin van de jaren tachtig tot ongeveer 45 procent in 1985.
- 9 Iedere werkgever moet het werkgeversdeel van volksverzekerings- en werknemersverzekeringspremies zelf dragen en het werknemersdeel van volksverzekerings- en werknemersverzekeringspremies plus loonbelasting op het loon van de werknemer inhouden en afdragen. Maar de overheid heeft zichzelf als subsidiënt van de instellingen voor gezinsverzorging voor wat betreft de alpha-hulpen van al deze lasten en werkzaamheden bevrijd door de wettelijke fictie in het leven te roepen dat de alpha-hulpen in dienst zijn van de mensen die zij verzorgen. Zodoende vallen de alpha-hulpen onder de bepalingen voor dat huispersoneel, dat minder dan drie dagen per week bij één werkgever werkt. Voor zulk huispersoneel gelden de bepalingen voor mensen in loondienst niet. Alpha-hulpen moeten zichzelf dus verzekeren en zijn naast de inkomstenbelasting over hun verdiensten ook alle vijf volksverzekeringspremies verschuldigd. Zij houden daardoor netto maar een paar gulden per uur werken over.
De instellingen van gezinszorg hoeven de wetten die voor werkgevers gelden niet te overtreden, omdat de overheid die wetten uitsluitend te kunnen aanzien heeft gewijzigd. Andere werkgevers die gelijk behandeld willen worden als de instellingen voor gezinszorg, zijn verplicht daartoe de wetten wel te overtreden.
- 10 Art. 19 lid 3 Grondwet.
11 Art. 5 lid 1 (oud) Wet op de inkomstenbelasting 1964.
12 Zitting 1961-1962, 6.534.
- 13 Zitting 1972-1973, 11.879.
14 Resolutie 19 juni 1974, BNB 1974/225 (nader BNB 1982/252).
15 De maritale verliescompensatie werkte uiterst willekeurig, omdat de grenzen van ziektekosten en studiekosten uitsluitend over het onzuiver (positief) inkomen van de man werden berekend. Bij totaal ontbreken van positief inkomen van de man waren daardoor de ziektekosten integraal aftrekbaar (drempel was eveneens nihil), maar de giften in het geheel niet (bovendrempel 10 procent was eveneens nihil).
16 Omdat de hypotheekrente en de ziektekosten (vrijwel) integraal van het inkomen van de vrouw waren afgegaan, verminderde ieder positief inkomen van de man de aftrekposten van de vrouw, zodat zij daarover extra belasting moest gaan betalen. In de praktijk stond dus de topdruk van de vrouw op inkomen van de man tot de hoogte van het oorspronkelijke maritaal compensabele verlies.
17 Wet van 14 september 1978, Stb. 465; Wet van 28 maart 1979, Stb. 157; Wet van 20 december 1979, Stb. 709.
18 Art. 53 lid 1 onder 4 letter a rechterkolom (tekst 1973 t/m 1978) Wet IB 1964.
19 Art. 46 lid 1 letter a Wet IB 1964 juncto art. 36 Uitvoeringsbeschikking IB 1964.
20 Wet van 17 december 1981, Stb. 742.
21 Art. 46, lid 1, letter d Wet IB 1964. Met ingang van 1985 wordt de leeftijd ieder jaar een jaar verlaagd tot deze twaalf bedraagt.
22 Deze grens was zo hoog gesteld omdat de ongehuwde ouder ook al een tariefverlichting had van eenvierde van het inkomen uit tegenwoordige arbeid met een bepaald maximum (de zogenaamde aftrek onvolledig-gezin, later: aftrek één-oudergezin; sinds 1984: aanvullende alleenstaande-oudertoeslag). Zie voor kritiek op deze maatregel: H. Snijders-Borst, *Gezinsshulp*, in: *Weekblad voor Fiscaal Recht*, 1 september 1977.
23 Wet van 30 december 1983, Stb. 690 (Kamerstuk 18.121).
24 Globaal: positieve en negatieve inkomsten uit vermogen, alle aftrekposten, art. 5 Wet IB 1964.
25 Winst, loon, andere inkomsten uit arbeid, loonsvervangende en andere uitkeringen (globaal). De precieze omschrijving staat in art. 5 lid 2 Wet IB 1964.
26 Gelijke persoonlijke arbeidsinkomens doen zich vooral voor, indien een gezamenlijke onderneming wordt gedreven en de winst bij helft wordt gedeeld.
27 Hof Den Haag 1 maart 1977, BNB 1978/292. Anders: Hof Arnhem 11 augustus 1977, BNB 1978/282.
28 Na 1 april 1988 wordt de toeslag (van 50 procent voor de jongere echtgenoot) op de AOW (van 50 procent voor de oudste echtgenoot) met tweederde van haar/zijn inkomen uit arbeid of vervangende uitkering tussen f 3.840,- en f 18.600,- gekort (Kamerstuk 18 515), zodat reeds bij een persoonlijk arbeidsinkomen van de jongere echtgenoot van ruim f 9.000,- deze het niet-persoonlijke inkomen van beide echtgenoten krijgt toegerekend.
29 F.C. Wijle, *Belastingen en gezinseenheid*, Kluwer-Samson 1972, geeft een volledig historisch overzicht.
30 Zitting 1972-1973, 11.879.
31 Wet van 30 december 1983, Stb. 690, Kamerstuk 18.121 en Wet van 20 december 1984, Stb. 649, Kamerstuk 18.519. (Het eenheids-schijventarief loopt in 1985 in negen schijven van 16 procent tot 72 procent.)
32 Art. 55 Wet IB 1964. De indeling geef ik globaal weer. Tariefgroep I (f 7.168,-): jongere tot 27 jaar die geen alleenverdiener is, en 'tweeverdiener'. Tariefgroep II (f 10.752,-): alleenstaande boven 27 jaar. Tariefgroep III (f 14.336,-): alleenverdiener. Tariefgroep IV (f 12.903,-): alleenstaande ouder (1985).

- 33 Art. 55 (tekst 1973 t/m 1983) Wet IB 1964. Tariefgroep 1: de gehuwde vrouw; tariefgroep 4: de gehuwde man.
- 34 Uitsluitend voor wie inkomen uit tegenwoordige arbeid (incl. ZW en WW) heeft, art. 55, vijfde lid, Wet IB 1964.
- 35 Uitsluitend voor 'tweeverdieners' met een kind beneden 12 jaar thuis, art. 55 zesde lid, Wet IB 1964.
- 36 CBS, *Statistische onderzoeken, kosten van kinderen, herziening rekenkundige methode en toepassing op het werknemersbudgetonderzoek 1974/75*, Staatsuitgeverij 1981, Staat 12.1 en pag. 190.
- 37 Kamerstuk 15.835.
- 38 Art. 46, lid 1, letter a Wet IB 1964.

Christiaan W. de Vries*

De tweede sexe in het spectrum van de macht

Aanzetten tot een theoretische discussie over recht en vrouwen

Hoe wordt in *Nemesis* tegen het recht aangekeken? De eerste jaargang, benevens de heren Poulantzas en Foucault, inspireerden een lezer tot onderstaande uiteenzetting over het juridisch-culturele veld waarop *Nemesis* zich wil bewegen.

Het is een bij uitstek strategisch veld, wanneer men er de politieke cultuur van de macht ontwaart. De macht als culturele ingreep, als organisatie van de levenswijzen en omgevingen van de individuen, komt tot uiting in een steeds 'rijkere' schakering van geïnstitutionaliseerde maatschappelijke betrekkingen. Voorwaarde daarvoor is de individualisering van het maatschappelijk verkeer, die mede of misschien wel vooral door het recht wordt bewerkstelligd. Daar heeft het recht zijn sleutelfunctie. Niet waar het de hoogte van de bijstandsuitkering vastlegt, maar waar het erin slaagt een mens zonder ironie van zichzelf te laten zeggen: ik ben een bijstandsmoeder, ik ben een tweeverdiener. Zo verschijnt gelijkheid als gelijkschakeling, die de weg effent naar nieuwe differentiaties binnen 'het vrouwelijke'.

Inleiding

Het bestaan van het tijdschrift *Nemesis* is de voorlopige bekroning van de discussie over de positie van vrouwen in het recht. Zonder dat *Nemesis* een academisch medium kan worden genoemd, wordt in het redactioneel van de eerste editie nadrukkelijk voor een theoretische positie gekozen. Taal en teken duiden op de behoefte aan een theoretische verwerking van de ervaring in de juridische *beroepspraktijk*.

Het blad beziet een diversiteit aan rechtspraktijken vanuit de politiek-culturele thematiek die is geponeerd door de vrouwenbeweging. In deze zin worden de ontwikkelingen in het recht mede beschouwd als de verwerking van de nieuwe posities die vrouwen zijn gaan innemen (niet alleen buiten, maar ook in de privé-sfeer, zou ik zeggen — zie het redactioneel van *Nemesis* 1984, nr. 1).

Dit artikel gaat in op de theoretische problematiek die *Nemesis* heeft gesteld; mijn vertrekpunt is het eerste redactioneel. Daarin is sprake van de noodzaak 'dat er tegenover de actuele rechtsontwikkeling een strategie wordt uitgewerkt'. *Nemesis* schrijft

zichzelf daarbij een commentaarfunctie toe. Maar een commentaar dat een strategische rol speelt, bevindt zich onvermijdelijk in een (af te bakenen) theoretische ruimte: het heeft vooral tot doel het strategisch veld waarop men opereert, *bloot te leggen*. Het komt er op aan de mechanismen van juridische machtsuitoefening te ontmaskeren. De systemen van de macht te laten zien die werkzaam zijn, niet meer en niet minder dan dat is de opdracht die het tijdschrift *Nemesis* zich heeft gesteld.

Waartoe een dergelijke opdracht? In laatste instantie geldt dat juristen moeten worden voorzien van instrumenten en materiaal om te kunnen optreden in de strijd tegen vrouwenonderdrukking. Maar eerst is het nodig (zie alweer het eerste redactioneel) de posities te verhelder die deze juristen innemen ten opzichte van de rechtspolitieke machtscentra. Hun werkerreinen zullen liggen waar de grenzen die zij systematisch krijgen voorgeschreven, en de

* Christiaan de Vries is stafmedewerker van het NIVON en studeert filosofie aan de Universiteit van Amsterdam

breuklijnen die worden geforceerd door maatschappelijke, culturele en politieke ontwikkelingen, elkaar kruisen.

Het is nodig afstand te nemen teneinde het strijdtoeneel te kunnen overzien. Uiteindelijk is er niet sprake van één arena, maar van vele, die telkens liggen ingebed in een groter geheel. De afstand die moet worden genomen, kan een belemmering lijken in de ogen van degenen die haast hebben. Maar in een theoretische onderneming is haastige spoed nooit goed.

In de discussie over het *gelijkheidsbeginsel* bijvoorbeeld vindt maar al te snel een verschuiving plaats van het thema van de culturele, maatschappelijke tegenstellingen naar dat van de menselijke waarden (of ze nu mannelijk of vrouwelijk zijn). Hoe dan ook, eenmaal tot theoretische discussie verheven, kan het schrijven over dit humanistisch concept niet anders dan leiden tot subjectivistische noties. Een subjectivering, die mensen als privé-personen dan wel vertrouwd moge zijn, maar niet bijdraagt tot de analyse van objectieve machtsmechanismen. Waarom zou er moeten worden gekozen voor een moralisering van de sexeculturen? Het gevaar dreigt al te vroeg betrokken te raken in de discussie over de inhoud van de norm. De theoretische kern van de zaak is echter dat het gaat om praktijken die worden vóórgeschreven.

Het begrip gelijkheid appelleert in het algemeen aan een *moreel* gevoel voor rechtvaardigheid. Maar wordt wat men werkelijk beoogt ook bereikt door de gelijkschakeling via het recht? Natuurlijk, ongelijke rechten, in de zin dat de één tot meer in staat wordt gesteld dan de ander, die situatie dient te worden geattaqueerd. Het positieve recht wordt gebruikt om bestaande vrijheden te waarborgen of uit te breiden. In een ruimere en strategische discussie zal ook het recht zelf moeten worden geproblematiseerd. Hoe is het formele recht zelf al een vorm van beheer en beheersing? Wat ligt verborgen in het recht? Als men deze vragen stelt, dan wordt niet zozeer het vertrouwen opgezegd ook maar iets via het recht te kunnen bereiken, het betekent alleen dat niet onmiddellijk op het recht wordt vertrouwd.

Het geldend recht biedt de mogelijkheid te spreken en te denken over onrecht, maar dwingt tegelijkertijd tot één juridisch discours. Gelijkheid in het recht maakt een einde aan een ongerechtvaardigde toestand. Maar — het voegt de personen die met deze gelijkschakeling winnen, ook in een formele, culturele orde in. Hun wordt deze orde voorgeschreven.

Het is als met het kiesstelsel. Jarenlang is er gestreden tegen het onrecht dat erin bestond dat de arbeidersklasse, dat de vrouwen waren uitgesloten van de politieke macht. De juridische vorm van politieke macht is uiteindelijk bereikt via het *individuele* kiesstelsel, met de partij als gesuggereerde collectieve formatie en politieke stootkracht. Natuurlijk, aan het onrecht van het uitgesloten zijn van de politieke macht moest een einde worden gemaakt. Maar hoezeer heeft de juridisch-politieke vorm van het veroverde kiesrecht niet geleid tot nieuwe afhankelijkheden, tot de opdeling in individuen, tot gevoelens

van politieke onmacht van de personen?

Deze overwegingen leiden tot de vraag hoe macht werkt via het recht. Hoe worden via het recht nieuwe machtsmechanismen ingesteld? Daarom wil ik benadrukken dat het raadzaam is het verlangen naar rechtvaardigheid, al wordt men erdoor gedreven, voorlopig buiten de theorievorming te houden, ook al is het aantrekkelijk te spreken in naam van de onderdrukten.

Een van de risico's die de aanhangers van het gelijkheidsbeginsel lopen, is het binnenhalen van de staat als scheidsrechter. De overheid wordt aangesproken als de grote regelaar. Lastig als regelneef, verleidelijk als de godin Nemesis, twee kanten van eenzelfde medaille, die prijkt op de borst van de rechtsstaat.

In de benadering van het tijdschrift wordt mijns inziens het recht, in weerwil van deze teneur, beschouwd als een reeks van praktijken waarvan de inzet de handhaving van de maatschappelijke orde is. Deze omschrijving lijkt misschien een abstracte. Maar nogmaals, het kiezen van enige afstand is noodzakelijk om deze praktijken te kunnen zien als ingebed binnen de staat. Het is juist de gedaante van de rechtsstaat die de *eenheid* moet representeren van het maatschappelijk geheel. Dit impliceert een proces waarin het juridisch instrumentarium ter beschikking van de norm wordt gesteld. De normstelling is een van de processen van assimilatie die door de moderne staat worden ingesteld en door het recht worden beheerd. En beantwoordt het niet aan deze beheersfunctie van het recht om mee te werken aan de creatie van het vrouwelijk subject, met gedemocratiseerde, 'gedifferentieerde' normen en waarden en al? De identiteit moet bekend zijn om te worden gecontroleerd.

Het lijkt mij voor de *theoretische* discussie van belang pas op de plaats te maken en eerst het strategisch veld te verkennen waarop juristen opereren. Dan pas kunnen de verhoudingen — ook die van gelijkheid en ongelijkheid — gereconstrueerd aan het licht worden gebracht. Zoals gezegd, de onderneming draagt een algemeen karakter. Het gaat er bij wijze van spreken om uitkijkposten op te stellen, om de machtsverhoudingen te 'spotten' waar zij niet op het eerste oog zichtbaar zijn en zich nog verschuilen achter het grote schort van de zedelijkheid.

Voor dit artikel heb ik, hoewel ik het als zodanig niet bespreek, met name gebruik gemaakt van het laatste theoretische werk van Nicos Poulantzas. Waar mogelijk heb ik de verwerking van die andere grote theoreticus van de macht, Michel Foucault, niet geschuwd. Poulantzas problematiseert de verhouding van macht en politiek, de macht beheerd en uitgeoefend door het staatsapparaat. Foucault gaat vooral in op de culturele (buitenpolitieke) machtsverhoudingen. Een probleem dat door Poulantzas in zijn laatste boek wel wordt erkend, maar nog onvoldoende uitgewerkt blijft.¹

Er heersen opvattingen die de strijdigheid van beide benaderingen menen te moeten poneren. Als echter een gegeven problematiek het uitgangspunt vormt,

is het niet vruchtbaar te kiezen voor één theorie. Het komt er dan op aan te putten uit de rijkdom van inzichten die diverse benaderingswijzen hebben opgeleverd. Trouwens, het laatste werk van Poulantzas bewijst dat ook in meer dan één opzicht. Meer dan tevoren heeft hij inzichten, ontleend aan Foucault, opgenomen in zijn tekst, de overblijvende meningsverschillen daarlatend.

Het lijkt mij interessant nog eens in te gaan op de problematiek die door Poulantzas is gesteld, ook omdat in het artikel van Marjet Gunning in *Nemesis* 1984, nr. 1, Poulantzas er wel zéér bekaaid afkomt. Gebruik makend van een artikel van zijn hand van jaren her (1967), meent zij ten onrechte dat de positie van mannen en vrouwen door hem uiteindelijk wordt verklaard uit de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid.² Het is evenwel de moeite waard om zijn analyses van onder meer de *arbeidsdeling* en de *politiek van de lichamen* onder de loep te nemen (op deze begrippen zal ik verder uitvoerig ingaan). Zijn werk is van een oneindig grotere theoretische reikwijdte dan noties als 'relatieve autonomie' en 'subject-centrisme' kunnen doen vermoeden. Weliswaar heeft dit opstel niet Poulantzas' theorie als zodanig tot onderwerp, maar ik hoop dat het een tipje van de sluier kan oplichten die kennelijk over zijn werk moest worden gespreid.

Overigens zal ik mij concentreren op de verhoudingen van staat en maatschappij en de verhoudingen van de macht hierbinnen, op wat traditioneel wel werd geduid als ideologische en politieke praktijken. De invalshoek wordt gevormd door de *politieke cultuur van de macht*. Deze vormt ook de invalshoek om in te gaan op de verhouding van het recht en de positie van vrouwen. De manier waarop en de mate waarin de staat intervenueert in de economische verhoudingen, blijven bezijden in dit artikel.

Staat en macht

De maatschappelijke machtsverdeling gaat de economische, ja zelfs de politieke verhoudingen voorbij. In weerwil van wat de kranten ons doen geloven kan de macht niet worden gereduceerd tot de macht (of onmacht) van het politieke apparaat. Zij is ook niet als een instrument in handen van degene die de rol van de machtige speelt, als minister, politicus, of als rechter, politieman.

Het karakter van de macht, wat macht representeert, is geëvolueerd met de historische verschuivingen en de processen van vervlechting van de maatschappelijke verhoudingen. Waar 'alles met alles samenhangt', laat zich de macht niet meer beschouwen als in handen van een bepaalde groep of van enkelen (de heersende klasse, de mannen, het kabinet, enzovoort). Om Foucault te citeren: 'De macht bestaat niet. Ik bedoel dit: het idee dat er op een gegeven plaats of uitgaande van een gegeven punt zoiets bestaat als een macht, berust volgens mij op een truc (...). In werkelijkheid gaat het bij de macht om betrekkingen, om een meer of minder georganiseerde, meer of minder gecoördineerde bundel van betrekkingen.'³

Het gaat hier dus om het begrip van de maatschap-

pelijke macht zelf. Zij is, op de keper beschouwd, verdeling en onderverdeling in de *systematiek* van het maatschappelijk raderwerk. De systematiek, zoals die geleed is in de segmenten van economie, politiek en cultuur, in bedrijven en vakbonden, in parlementaire partijen en wat men noemt de vierde macht, in gezinnen en de overige systemen van sexe-reproductie. Niet alleen in de beslissingsstructuren, maar in alles wat daaronder ligt, in het vlees en bloed van de instituties.

Macht is bij voorbaat systematische macht. Zij is de macht van het systeem en de systemen, repressief en productief aanwezig in de constitutie van de maatschappijformatie als geheel. De macht materialiseert zich en komt tot uiting in de krachtsverhoudingen in het staatsapparaat, maar ook in instituties als de fabriek, het gezin, enzovoort. Al deze verhoudingen hebben mede een politieke betekenis. Zij liggen ingebed in het strategische veld van de staat, al kunnen zij er niet mee worden geïdentificeerd. De bedding wordt gevormd door de juridische regels en codes, in de juridische en politieke procedures van toewijzing en controle (of gebrek aan controle), in de contractualisering van verhoudingen en in de juridische gedragingen en mentaliteiten überhaupt.

In deze zin is er sprake van een historisch proces van verstatelijking, waarvan het recht het belangrijkste medium is geworden. De staat reguleert de markt- en eigendomsverhoudingen. Hij organiseert de maatschappelijke arbeidsdeling en institutionaliseert, bestempelt, de hiërarchie binnen de relaties. Het betreft hier niet, zoals je zou kunnen zeggen, een activiteit van de staat. De staat kan niet worden opgevat als een persoon, die bij voortduring de handen uit de mouwen steekt. De constitutie en de codering van de verhoudingen is een mechanisme, een *functioneringswijze*, waarvan de werking van de staatsapparaten is doortrokken en die de maatschappelijke betrekkingen van een politieke betekenis voorziet. Wanneer in deze betekenis wordt gesproken over verstatelijking van maatschappelijke verhoudingen, wordt het spel van de politiek zichtbaar in de kleinste en meest veraf gelegen oorden, waar je het op het eerste oog niet zou vermoeden. Er is geen sprake van een scheiding van staat en maatschappij. Macht laat zich al niet beperken tot de macht die huist in het klassieke staatsapparaat. Maar ook de plaatsen van reproductie van de diverse functies en bestaanswijzen van de staat zijn niet te scheiden van de plaatsen van reproductie van de maatschappelijke arbeidsdeling. De staat is op tweeledige wijze verankerd in de maatschappelijke arbeidsdeling. Hij constitueert deze en is er het resultaat van.

Het geheel van de staat krijgt gestalte in een serie van gespecialiseerde en gecentraliseerde staatsapparaten, die slechts kunnen bestaan door de permanente incorporatie van *intellectuele* arbeid. Met deze incorporatie is de maatschappelijke, als het ware organische, verhouding geschapen tussen de intellectuele arbeidsdeling en de *politieke* verhoudingen van overheersing, tussen de praktijken van de 'kennis' en die van de macht.

In de vormen van onder meer de administratie en

de vertegenwoordigende lichamen, de door de staat beheerde instellingen die normen en regels produceren, de juridische instantie, haar uitvoeringsapparaten en de onderzoek- en scholingsinstituten, beheerst de staat kennis en taalcultuur, waarvan het grootste deel van de bevolking is uitgesloten. Dit monopolie schept ook de voorwaarden voor het opereren van de staat in de reproductie van de maatschappelijke arbeidsdeling. Het krijgt vorm in rituelen van spreken en schrijven, van openbaarheid en geheimhouding, van anoniem specialisme en selectieve verheldering, zoals deze eigen zijn aan de bureaucratie van de staatsapparaten.

Het staatsingrijpen wortelt dus in de maatschappelijke arbeidsdeling en beheert deze. Waar het bij de macht dan ook werkelijk om gaat, is de verdeling en *regimentering* van de individuen naar de systematiek van het maatschappelijk raderwerk. De verschillende machtsstrategieën komen samen in wat Poulantzas de 'politiek van de lichamen' noemt. In dit begrip valt de benadering van Foucault te beluisteren, waar deze de kern van het functioneren van macht ziet in strategieën die erop gericht zijn de lichamen en hun energie te verdelen, hun nuttigheid en leervermogen te onderwerpen en te ordenen naar de maatschappelijke systematiek (wat wel wordt samengevat met het prozaïsche begrip 'biopolitiek').

De verschillende vermogens van het lichaam (hier metaforisch, omdat het om zowel fysieke als psychologische kwaliteiten gaat) worden gebonden aan de nuttigheid die zij hebben binnen de verschillende segmenten van het maatschappelijk geheel. Het kapitalisme heeft hier al een hele staat van dienst, die door historici wel wordt behandeld onder het thema van de bevolkingspolitiek. Een dergelijk begrip is onnauwkeurig, maar niet onzinnig: het laat zien dat de werking van de staat meer omvat dan 'de reproductie van produktie- en klasseverhoudingen'. 'De "beschavende" activiteiten van de staat zijn veelal gericht op de zedelijkheid, de seksualiteit, de gezondheid, de sanitaire voorziening, de woningbouw, het onderwijs en de filantropie. Het "gezin", niet als van nature gegeven eenheid maar als snijpunt en in zekere zin zelfs produkt van heterogene praktijken en interventies, is het "centrum" waaromheen de opvoedende activiteiten zich gaan formeren.'¹⁴

Het is duidelijk dat voor de beheersing van aantallen mensen het beheer noodzakelijk is van *tijd* en *ruimte*. En dit krijgt niet alleen gestalte in zoiets als de vaststelling van de arbeidstijd en de controle op de ruimtelijke ordening, maar in de beheersing van de *levenswijzen* überhaupt. De macht over de lichamen, in de zin van de macht over de gedragingen, functioneert niet homogeen en herkenbaar. Zij is even geleed en 'gespleten' als de maatschappelijke segmenten zelf. Dat maakt haar ook zo ongrijpbaar en ingewikkeld. Macht als ordening van de lichamen betekent vooral een *culturele* ingreep. Zij is onlosmakelijk verbonden met de incorporatie van de levenswijzen in de geïnstitutionaliseerde praktijken. Vandaar ook de hedendaagse worsteling om institutionele antwoorden te vinden op de onthechting door

werkloosheid; of een ander voorbeeld, de politieke praktijken die gericht zijn op de in- en uitsluiting, door middel van de macht van de norm, van buitenlanders die de eigen, 'vreemde' culturen inbrengen; of de ontbinding van de huwelijkspraktijk en de produktie van een 'lossere' huwelijksmoraal.

Er valt wel degelijk één dominante modus te ontdekken in de functioneringswijzen van de macht en dat is wat Foucault de motor noemt van de maatschappelijke machinerie: de disciplinaire macht, de *discipline van de normalisering*. Hier keert het eerder beschreven 'systematische' aspect van de machtsuitoefening over de individuele levens terug. De macht werkt in en door de individuen, de individuele gedragswijzen, zoals deze binnen één omgeving zijn ingeschakeld door de als normaal ervaren en gesanctioneerde machtsverdeling zelf.

Je zou kunnen zeggen dat reeds in het geval van Robinson Crusoe de noodzakelijke verdeling van energie een garantie vormt voor de disciplineren van de leefstijl. In deze zin kunnen macht en strijd ook 'pragmatisch' worden gefundeerd.⁵ In de complexe, geïntegreerde samenleving ontstaat de noodzaak van sanctionering van het 'normale'; die sanctionering krijgt systematisch gestalte en wordt beheerd door de staat. (Zie ook Poulantzas' analyse van de maatschappijen van het oostblok, die hij als 'geïntegreerde' systemen in meer dan één opzicht vergelijkbaar acht met die van het westen.)

De structurele sanctionering van de veelvormige machtspraktijken wordt gerepresenteerd door de politieke eenheid die de staat eraan verschaft. Hij realiseert het eigenlijke referentiekader, de coördinatie in ruimte en tijd en de structureren van de politieke ruimte. De staat institutionaliseert de veelheid van machtscentra in politieke en juridische structuren. Structuren waarin de atomisering, de *individualisering*, van het maatschappelijk verkeer gestalte krijgt in de identificatie van politieke individuen en juridische personen. In de toewijzing van de juridische identiteit ontstaat het politieke subject van de moderne tijd.

Dit reflecteert zich ook in de interne organisatie van de staatsapparaten. De staatsorganisatie bestaat in een orde van onpersoonlijke en anonieme functies, als bureaucratie. Is het niet merkwaardig, zoals nog steeds wordt gesproken over 'de ambtenaren', ook door henzelf, terwijl deze sociale categorie honderduizenden mensen omvat met honderden verschillende kwalificaties? Het begrip ambtenaar is niet zomaar eenzelfde generalisering als het begrip werknemer. Het herbergt een zonderlinge anonimiteit.

De orde binnen de staat berust op de axiomatische kracht van wetten en regels, ter distributie van activiteiten en competenties (Poulantzas). De staat zelf kent een *regimentering* van de lichamen pur-sang. Daarbij wordt de orde niet, zoals wel eens populair wordt gezegd, gehandhaafd naar het model van het leger. De staatsapparaten zijn opgebouwd naar een structuur van 'relatief autonome' delen, zoals de staatsapparaten zelf relatief gescheiden zijn van de

economische en maatschappelijke bedrijvigheid. In de hiërarchische opbouw van de min of meer zelfstandige delen van het staatsapparaat schuilt het geheim van de bureaucratische discipline. Poulantzas illustreert dit nog eens aan de specifieke rol die het *schrijven* speelt in de interne organisatie en cohesie van de staat. Het trekt de hiërarchische lijnen van bureaucratische discipline en communicatie. Het schrijven is het medium ter cementering van de orde van de intellectuele arbeid binnen de staat. Ook maatschappelijk gezien vaardigt de staat het schrijven uit als het medium van het woord. Het markeert de bureaucratische stilte en isoleert de bevolking door de creatie van een grammatica van een bureaucratische taal. In deze zin regimenteert en uniformeert de staat het intellectuele corps tot een 'bruikbaar' geheel van competenties, waartoe ook de juristen behoren.

Staat, macht en recht

Het is vreemd. In verhouding tot de centrale plaats die het recht heeft in het instrumentarium van de staat, wordt er tegenwoordig in de theoretische discussie maar weinig aandacht aan besteed. Komt het doordat het recht door de discussianten toch nog weer als 'extern' aan de machtsverhoudingen wordt gedacht? Of vereist het denken over het recht nu eenmaal de deskundigheid van de jurist die van alle markten thuis is? De juristen zelf lijken dit laatste te willen bevestigen. Zij leggen in hun discussie een bewonderingswaardig gevoel voor instrumentenkennis aan de dag, wat de buitenwacht wel het gevoel moet geven met een van de laatste 'ambachten' onder de maatschappijwetenschappen van doen te hebben. Toch siert het recht zich met valse bescheidenheid. Mijns inziens komt met name de vrouwelijke juristen de eer toe deze eierschaal rond het recht te hebben gebroken.

Het is dan zaak het recht te denken zoals het is: recht is macht, het is naar de macht georganiseerd en het organiseert haar ook. Maar of het recht daarmee 'mannelijk' is? Het lijkt niet zo'n bijster interessante vraag. Hoe het recht mannen en vrouwen formeert tot politieke individuen, hoe het de krachtsverhouding tussen de sexen organiseert en modelleert naar de morele rangorde, is een thematiek die moet worden uitgewerkt.

Het recht normeert; in de sanctie ligt het wapen van de *norm* verscholen, en niet andersom. Door te normeren, haakt het recht in op de morele discipline van de macht. Het is niet gelijk aan de discipline; het oefent deze uit en ontleent daaraan zijn, bijna bij voorbaat geaccepteerde, morele kracht.

Als het recht al ooit als beschermdaken, of desgewenst als schaamlap, voor burgerij en staat was te beschouwen, zou ik er nu voor willen pleiten het recht te analyseren als *in* het spectrum van de macht werkzaam. Het recht zelf is als een spectrum; het vormt de verbinding van de veelheid van dispositive (beschikkende) machtstechnieken. In dit verband zijn de opmerkingen in het redactioneel van *Nemesis* 1985, nr. 3 interessant en problematisch tegelijk (pag. 110). Door de gerichtheid van de vrou-

wenbeweging op 'nieuwe waarden' instemmend te benadrukken, begeeft men zich in de normendiscussie. Je bemoeit je immers met de inhoud van de norm, als je het politiek-juridisch spectrum wilt 'verruimen' of 'alternatieve' waarden propageert. De verarring kan ontstaan en begint ook, waar in de kritiek op de tendens in de discussie over de vrouwelijke waarden (pag. 109) in één keer de sprong wordt gewaagd naar de formulering van een *theoretisch* alternatief. Hoe verlicht ook, deze kritiek is ideologiekritiek: zij blijft binnen de grenzen van het debat. Er wordt vastgesteld dat men te ver gaat. Het probleem is dat uit een kritiek op de inhoud van de norm een kritiek op de normstelling als zodanig niet te voorschijn komt. Om daaraan toe te komen, zal een ander referentiepoint moeten worden gekozen, opdat zichtbaar wordt dat de normstelling zelf reeds een ideologische operatie is. Zoals ik eerder opmerkte, er moet afstand worden genomen als men wil ontkomen aan het optisch bedrog van de macht. Als men de juridische blik wil scherpstellen, dan zal de normstelling, met heel haar waardenboek en al, dienen te worden begrepen als mechanisme van de macht. Het is de wijze waarop de macht haar *waarheid* uitspreekt. Het genoemde redactioneel is dan ook het sterkst waar het uitspreekt dat 'wij als juristen (moeten) oppassen door een te groot vertrouwen in de sturende kracht en het moreel gehalte van het recht, het kritisch potentieel van de vrouwenbeweging te verkwanselen aan een formeel-sluitend rechtssysteem'. Het rechtssysteem verbindt de strijdige relaties onder de hegemonie van de norm. Het juridische organiseert een *morele* ruimte, waarin het gerechtvaardigd is dat machtsrelaties en strijdige belangen bestaan.

In een maatschappelijke orde waarin niemand waarheid toekomt buiten het recht, daar is het juridische onderdeel geworden van het kleinste weten, van de dagelijkse cultuur. Het is de permanente formalisering van het geweten. Het juridische paalt de orde af met herkenbare tekens van de omgang. In deze zin werkt het recht óók als *veiligstelling* van het bestaan en is het voorwerp van strijd. Het vormt een van de bruggehoofden voor macht, maar óók voor verzet. In de mate waarin het recht grenzen stelt, vormt het een ruimte voor verzet tegen de onderdrukking. Het 'juridische bewustzijn' is tevens een vorm van kennen van ongerechtvaardigdheid, van onrecht.

In een analyse van de maatschappelijke macht vormen de momenten van verzet een permanente problematiek. Dat het ernstig is gesteld met de macht, dat moge duidelijk zijn, maar dat betekent nog niet dat er geen verzet zou worden aangetekend. Waar macht is, is verzet. Ook al krijgt de macht een totalitair karakter, zij heerst nooit totaal. De macht bestaat in de beheersing van de krachten die in werking worden gezet door de maatschappelijke tegenstellingen. De *machtsverhoudingen* herbergen het verzet. Zij geven vorm aan de tegenstellingen, of deze nu economisch, politiek of cultureel van aard zijn. De verhoudingen van de macht bestaan niet meer hoofdzakelijk in de letterlijke banden van de

fysieke onderwerping, maar in de 'economie' van het maatschappelijk systeem, hetgeen zich ook vertaalt in de verhoudingen van het recht.

Het recht vormt als het ware een plattegrond van de macht en van de strijd om de macht. Het constitueert de institutionele verhoudingen en voegt deze in de verhoudingen van de staat in. Het recht functioneert als het voorportaal van de politieke arena. Aan de betrekkingen wordt een 'voortpolitieke' betekenis verschafft; *dit creëert de voorwaarde voor het juridische als norm*, voor het recht als geformaliseerd ethisch kader. Het recht is niet hetzelfde als het politieke; het kristalliseert de maatschappelijke verhoudingen en kanaliseert de tegenstellingen in de richting van de politieke centra (en terug). Zo is het recht onderdeel van het bureaucratisch apparaat en waarborgt het de relatieve afgeschermdheid en de zelfstandige bestaanswijze van het politieke binnen de staat. Het bewerkt de onmogelijkheid van de *directe* invloed van de maatschappelijke bewegingen in de staat. Dat wil zeggen, het recht baant de paden waarlangs men zich toegang kan verschaffen tot de politieke beslissingscentra en tot de juridische en bureaucratische apparaten. Op deze wijze heeft het recht een *sleutelfunctie* in de maatschappelijke organisatie van de hegemonie.

Het recht is dus aanwezig in de culturele verhoudingen in de maatschappij. Het presenteert zich in het juridisch denken, dat de gedachten beheerst. Het recht heeft een cementerende functie. Maar daarmee is de kous niet af. Als instantie codeert het recht tevens de maatschappelijke krachtsverhoudingen door uit te vaardigen wat moet en niet mag. De gedragingen worden geregistreerd en onderworpen aan een reeks van ingrepen en verboden en aan sancties. Uiteindelijk codeert het recht het georganiseerde 'publieke' geweld in de uitoefening van de macht. Zo vormt de wet niet de buffer tegen het geweld van de staat; zij is er, als legitimering van de dwang, een modificatie van. Bij de wet wordt het monopolie op het geweld dat de moderne staat bezit, van diverse uitvoeringspraktijken voorzien. De wettelijke sancties zijn het sluitstuk van de macht die uitgaat van de normaliseringsprocedures.

De norm voor de aanwending van fysieke repressie is de publieke sanctie op de afwijking. Onder meer hieraan valt te illustreren dat de illegaliteit altijd al is opgenomen in de legaliteit en erdoor wordt benoemd en voortgebracht. De wet representeert de eenheid van natie en staat en deze dient, wanneer dat nodig blijkt, met geweld en een beroep op de 'openbare orde' te worden afgedwongen. De repressie is nog immer de voorwaarde voor de onderwerping aan de normen.

Het recht heeft niet slechts een 'negatief' karakter; zelfs in de uitvoeringsmechanismen van het wettelijk geweld vindt nog *stichting* plaats, worden normen gestaafd en verhoudingen gejuridiseerd. Door de bank genomen is de werking van het recht 'positief'. Het schrijft voor, het ontwerpt procedures van onderscheiding en codificeert ze. Het recht is het formele medium van de *individualisering*: het vormt de juri-

dische personen en integreert ze in de even abstracte als complexe orde van de rechtsstaat.

Critici binnen en buiten het recht roepen het beeld aan van het recht als balans; zij zien zich voor de vraag geplaatst of het formele recht nu uitdrukking geeft aan behoeften en verlangens van de individuen en deze veiligstelt, dan wel zich in naam van de heersers tegen de overheerster keert. Maar een dergelijke kijk verschaft geen goed zicht op het functioneren van het recht. Het reduceert de dialectiek van de verhoudingen tot een schema, tot een tegenoverelkaarstelling van vrijheid en dwang. Onvermijdelijk is het gevolg een reductie van het recht, wat mede tot uitdrukking komt in de verbuiging van het begrip 'rechtsstaat' tot standaard, tot norm. Ja, standaard van wat? Dat blijft dan de vraag. Het antwoord moet luiden: van zichzelf.

Het recht doortrekt het gehele weefsel van de maatschappelijke betrekkingen. Het constitueert de veranderingen op de velden van institutionele machtsuitoefening en kan dus niet worden beschouwd als extern aan de maatschappelijke orde. Daarom ook zijn uitspraken als 'het huwelijksrecht' of 'de rechtsorde uit', al hebben ze een aantrekkelijke polemische waarde, bezijden de waarheid van het recht. Au fond wordt een juridische ruimte verondersteld waarin vrijheid kan toekomen aan de organisatie van de (sexe-)verhoudingen, zonder statelijke dwang of waarin deze dwang wezenlijk kan worden gerelativeerd. Maar de juridische systematiek is, als 'legaliteit', ingeschreven in de institutionele structuur van de maatschappij. Het beantwoordt aan het proces van individualisering, mede door het recht ingesteld en begeleid, dat de illusie kan worden geschapen van een zelfstandige levenswijze van de privé-persoon. Hun verhoudingen, de hiërarchieën en de afhankelijkheden, ook tussen de sexen, worden geproduceerd binnen het juridisch kader van het maatschappelijk systeem.

Staat, recht en de positie van vrouwen

Het moderne recht organiseert de levenswijzen onder de vormen van de hiërarchische systematiek van het maatschappelijke. Het draait niet meer om de controle, zoals die honderd jaar geleden over de culturen van de klasse werd uitgeoefend. De praktijken van het recht behelzen een gedetailleerde machtsuitoefening over de individuele gedragswijzen en de inschakeling van de betekenis die deze hebben in de gelede 'economie' van het maatschappelijk netwerk. Bij alle economische, politieke en culturele machtsuitoefening gaat het uiteindelijk om de invoeging van de lichamen in de discipline van het maatschappelijke.

In de loop van het grote historische proces van individualisering zijn de culturen van de klassen opengebroken en gefragmenteerd. De klassen als politiek-economische categorie zijn niet opgeheven. De vermaatschappelijking van de klassen (van mannen en vrouwen) verloopt echter niet meer alleen of hoofdzakelijk door middel van economische invoeging, maar ook en vooral door processen van culturele fragmentatie en individualisering. De juridische

systemen construeren de *fragmentatie naar de omgevingen* waarin wordt geleefd. (Dit gebeurt in de verschillende apparaten van het recht, het arbeidsrecht, het familierecht, maar ook in bijvoorbeeld het strafrecht en het staatsrecht.)

Het recht en zijn uitvoeringsapparaten voorzien in 'de onzichtbare blik die het hele maatschappelijke leven tot zijn waarnemingsveld maakt' (Foucault). De macht van de disciplines, die werkzaam zijn in en via de omgevingen (organisaties, werkomgeving, privé-omgeving, enzovoort), is niet continu. De omgevingen doorsnijden de macht en vertegenwoordigen de meervoudige, hiërarchische praktijken en indiceren daarmee ook het verzet. Het recht formuleert niet alleen de consensus, de plaats en de instemming ermee van de individuen in hun omgeving. In het juridisch sanctioneren ligt ook het compromis opgesloten dat de individuen, als klasse-individu, sexe-individu, kortom overeenkomstig hun geleefde identiteit bevechten.

Het recht is een veld van strijd, waarop het historisch conflict wordt uitgevochten tussen de materieel geleefde, culturele ervaring en de symbolische, formele identiteit die men als juridisch persoon krijgt toegewezen. Zo beheert het recht beide, strijd en harmonisering, norm en ideologie, en lijkt het er weinig toe te doen over welk politiek-cultureel af te bakenen strijdperk we het hebben, over de klassenstrijd, de sexenstrijd of de strijd der generaties. Het recht schrijft de vormen van de strijd voor en incorporeert ze ook.

Zo kan ook de juridische (en niet alléén de juridische) strijd van vrouwen, als sexe, worden begrepen als een beveiliging van de levensvoorwaarden en als een teweestellen tegen de versplintering van de eigen culturele identiteit door de jurisdisering (gelijkschakeling) van de vrouw als persoon. Het is in de formele gelijkshakeling dat een reeks van nieuwe afhankelijkheden wordt geproduceerd. Vrouwen strijden om hun bestaan. En dit geldt niet alleen de zogeheten 'materieële' voorwaarden, zoals de rechten op arbeid en inkomen, fysieke veiligheid en zelfbeschikking. Zo lijkt, paradoxaal genoeg, het actuele gevecht voor de 'individualisering' van het vrouwen-recht te moeten worden verstaan als een gevecht tegen de fragmentatie. De sexestrijd die vrouwen voeren, is allang niet meer alleen een strijd tussen de sexen (als hij dat al ooit zou zijn geweest). Het gaat om een strijd tegen de invoeging van het 'vrouwelijke' in een systeem, waarin het vrouwelijke (of als men werkelijk wil, het 'persoonlijke') fungeert als een symbolische waarde binnen de technocratisch-formele orde van de personen (zoals op de ambtelijke formuleren staat verordend: man/vrouw.⁶

In dit licht lijkt ook de radicalistisch aandoende discussie over specifiek vrouwelijke waarden te moeten worden gezien. (Aan de mannelijke subjectiviteit werden reeds in een eerder stadium openlijk specifieke eigenschappen of 'waarden' toegedicht.) Zoals Nemesis deze discussie wil zien, als een signaal van een toenemende inkeer van de vrouwenbeweging, lijkt nog wat te beperkt (Nemesis 1985, nr. 3, pag. 109). De gedachtengang wordt gereduceerd

tot een conservatieve trek van de subcultuur. Maar de discussie over de bijzondere vrouwelijke waarden kan ook worden beschouwd als een specifiek *intellectuele* omweg. Uit de baan getrokken door het magnetisch veld van de eigen culturele identiteit, wordt door degenen die het initiatief namen tot deze discussie vergeten waardoor deze problematiek eigenlijk wordt ingesteld: de normaliserende discipline van de norm. Deze heet wel de norm te zijn van het mannelijke, maar het is de vraag of het hier niet gaat om een ideologisering van de werkelijke problematiek. In de juridisch-culturele procedures van normalisering wordt het van secundaire (veranderende) betekenis of de individuen vrouwelijk of mannelijk zijn; de sexeverhoudingen worden geordend naar actuele nuttige ongelijkheden. Hiermee is de sexistische onderdrukking niet opgeheven; deze wordt gemodificeerd tot verscheidene typen en niveau's van het functioneren van 'vrouwelijkheid' in de krachtsverhoudingen tussen de sexe-individuen. 'Deze krachtsverhoudingen worden onder meer geformeerd in de juridische procedures van uitvoering; zie hiervoor ook de bijdragen over "tweeverdieners" en "economische eenheid" in Nemesis 1985, nr. 5 en nr. 6. In dit verband is zeker ook het redactioneel van Nemesis 1985, nr. 6, verhelderend in de beschouwing van het ingrijpen van de bureaucratische procedures in de levens van vrouwen die een bijstandsuitkering hebben.' Het is het inslaan van een weg terug, hieraan te beantwoorden met de fundamentalistische discussie over de norm der vrouwelijkheid.

Met de (opgedrongen) discussie over de typisch vrouwelijke waarden in het recht dreigt men in de val te lopen. In de jurisdisering van de verhoudingen worden immer nieuwe hiërarchische (juridische en tegelijk economische, politieke en culturele) ongelijkheden geschapen om deze met een gedifferentieerd stelsel van normen te onderhouden. Het lijkt er dan ook op dat men zich, met de discussie over gelijkheid en differentie, te ver op het terrein van de tegenstander heeft begeven.

Of men wil of niet, de juristen zullen zich met het vraagstuk van de *aan de norm gebonden materie* moeten inlaten.⁷ Of men valt ten prooi aan een te rooskleurig beeld van de mogelijkheden van beïnvloeding van en via het recht. De norm staat niet buiten de materie, zij *is* materie. Zij is onderdeel van de materieële werking van het recht in de praktijken van gelijkshakeling, van normalisering. Daarom is zij ook niet zomaar te amenderen of te wijzigen, bijvoorbeeld door een wetsvoorstel of -wijziging. Het zo voor te stellen is voorbijgaan aan de vervlochtenheid van de juridische procedures met de maatschappelijke en institutionele velden van machtsuitoefening.

'Alle subjecten zijn gelijk en vrij voor de wet: dat wil in het vertoog van de wet, en niet slechts door haar verhuld, zeggen dat zij in werkelijkheid verschillend zijn (als subjecten-individuen), maar slechts voorzover dit verschil kan worden ingeschreven in een kader van homogeniteit. De kapitalistische wet verbergt de werkelijke verschillen niet onder een algemeen formalisme, zoals vaak wordt beweerd. Nee,

zij draagt ertoe bij het (individuele en klasse-) *verschil* in haar structuur zelf tot stand te brengen en te sanctioneren.⁸ Het behoeft na het voorgaande nauwelijks verbeelding om het hier door Poulantzas gestelde van toepassing te verklaren op het sexeverschil, op de reproductie van verschillen en ongelijkheden tussen vrouwen en mannen. En dan gaat het in laatste instantie om de organisatie door de staat van de levenswijzen van de sexen, ook binnen de staatsapparaten.

De staat kon al niet worden opgevat als de lange arm van de bourgeoisie; zij kan om evenveel redenen niet worden beschouwd als een uitvoeisel van het mannelijke. Een dergelijke zienswijze zou de discussie terugplaatsen in het rijk van de oude tegenstellingen, waar het etatisme op de loer ligt, ook als men het verpakt in een moderne variant, de moralistisch-subjectivistische analyse van staat en recht.

Slot

In de vrouwenbeweging stak op gezette tijden het debat over de strategie de kop op. Gediscussieerd werd over de positie van vrouwen met betrekking tot het politieke. Naast alle gedachtenwisselingen over de aard van het politieke, werd globaalweg gekozen voor een gedifferentieerde strategie. De conclusies kwamen tot uiting in de keuze voor participatie binnen de organisaties of daarbuiten, in wat heette de 'autonome' vrouwenbeweging. Het had op deze manier veel weg van het parlementarisme-debat zoals dit elders, in andere sociale bewegingen is gevoerd (de democratiseringsbeweging, de milieubeweging en recentelijk de vredesbeweging). Dit beperkte zich tot opvattingen over het vertegenwoordigende politieke apparaat en spitste zich toe op het vertrouwen, al of niet, in het bereik van de politieke partij. Men meende, in hoofdzaak om 'pragmatische' redenen ter voorkoming van een openlijke breuk, te moeten kiezen voor een conceptie van 'dubbele macht'⁹, macht binnen en buiten de organisaties (politieke partijen, vakbeweging, enzovoort).

Hoewel deze wending een diffuus karakter heeft, verwijst ze wel ergens naar. Zij verwijst naar de verschuiving langzamerhand van de aandacht voor de zelfstandige opbouw van de vrouwenbeweging, als beweging, naar het probleem van de verbinding van de verschillende praktijken van de beweging. Praktijken, waarvan ik heb willen aangeven dat zij in elk geval op één manier onderling zijn verbonden, namelijk als eenvoudige praktijkvormen die hun politieke betekenis ontlenen aan het feit dat zij vallen onder de jurisdictie van de staat. Het is niet langer de vrouwenbeweging buiten, of tegenover, de staat. Ook brengt de staatsontwikkeling de strategische positie van vrouwen in de staatsapparaten voor het voetlicht. En bevreedt het dat dan ook de schijnwerpers vallen op de positie van de juristen onder hen? Deze ontwikkeling schept ook meer duidelijkheid omtrent de radicale sepsis die de redactie van dit juridische tijdschrift uit tegenover burgerlijke begrippen als 'emancipatie' en het 'gelijkheidsstreven'

(zie met name het redactioneel van Nemesis 1985, nr. 4). Die begrippen blokkeren inderdaad de noodzakelijke verschuiving van de aandacht naar de krachtsverhoudingen die zich ontwikkelen *binnen* de staat in het proces van constitutie van de specifieke vormen van het vrouwelijk subject.

Deze problematiek staat mijns inziens centraal in het juridisch-culturele veld dat het tijdschrift wil betreden. Juist in het kader van de behoefte aan een theoretische verwerking van de ervaringen in de juridische beroepspraktijk lijkt mij één brandende kwestie aan de orde. Wat betekent het dat vrouwelijke juristen nieuwe posities (zijn) gaan bekleden en worden opgenomen in het juridisch-intellectuele corps van het staatspersoneel? Hoe worden, met de strijd tussen de sexeculturen, specifieke vormen van intellectualiteit geïncorporeerd en geproduceerd in de taal en cultuur van de staatsapparaten, in het bijzonder van het recht? En hoe komt hiermee de juridische praktijk zich te verhouden tot de massa der vrouwen (en mannen) die, door deze specifieke arbeidsdeling, van dit monopolie op de juridische vormen van intellectualiteit zijn uitgesloten?

Als de stelling van Poulantzas waar is, dat de juridisch-politieke ideologie de 'dominante regio van de ideologie' wordt,¹⁰ dan kan hier de theorievorming worden aangevat.

Noten

- 1 Nicos Poulantzas, *L'Etat, le Pouvoir et le Socialisme*, Presses Universitaires de France, 1978. Het boek is in elk geval vertaald in het Engels en in het Duits. In *Recht en Kritiek* 1979, nr. 1, en in *Te Ellder Ure* 1978, nr. 25, zijn hoofdstukken in het Nederlands vertaald (zie ook noot 8).
- 2 Marjet Gunning, *Vrouw en recht. Op weg naar een wetenschappelijke benadering*, in: *Nemesis* 1984, nr. 1, pag. 9.
- 3 A. Grosrichard e.a., *Le Jeu de Michel Foucault. Entrevue avec Michel Foucault*, in: *Ornicar?* 1977, nr. 10, pag. 66. Vertaling in: Mark Lambrechts, *Michel Foucault — Excerpten en kritieken*, SUN, 1982, pag. 234. Dit boek is hier van belang omdat het een uitgebreid overzicht geeft van de hoofdwerken van Foucault. Verschuivingen in zijn oriëntatie, alsmede de problemen die zijn critici signaleren, worden besproken. Als zodanig leent dit werk zich uitstekend voor een inleiding in het denken van Foucault en wat belangrijker is, het animeert tot verdere lezing.
- 4 Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, SUN, 1983, pag. 24. Dissertatie Groningen 1983.
- 5 Rypke Sierksma, *Macht, ideologie en politiek. Notities over een onderzoek naar de machtsanalyse van Foucault*, in: *Te Ellder Ure* 1981, nr. 29.
- 6 Het is mede op grond van deze overwegingen dat ik het niet eens kan zijn met de vooronderstelling, die Ties Prakken uit omtrent de 'sexistische staat' (*Nemesis* 1985, nr. 8, pag. 347). Deze notie geeft een te grote vereenvoudiging van een zeer complex probleem en lijkt ook te leiden in radicalistische richting. De vrouwenbeweging wordt geplaatst tegenover de (mannelijke) staat in een formule van wederzijdse uitsluiting. Mij lijkt dat de procedures van de staat die werking nu juist niet hebben.
- 7 Zo ook José J. Bolten in haar inleiding *Stoken in het huwelijk* in *Nemesis* 1984, nr. 1, pag. 22-24.
- 8 Nicos Poulantzas, *De wet*, in: *Recht en Kritiek* 1979, nr. 1, pag. 84.

9 Het loont de moeite om de karakterisering te vergelijken, die Poulantzas geeft van het begrip dubbele macht. Hij analyseert het in het historisch perspectief van de sociale discussie en formuleert zijn kritiek in het

laatste hoofdstuk van zijn boek *L'Etat, le Pouvoir et le Socialisme*, vertaald in: Te Elferd Ure 1978, nr. 25.
10 Nicos Poulantzas, *De wet*, in *Recht en Kritiek* 1979, nr. 1, pag. 85.

Replieken

Een bevrijdend toekomstbeeld

Wanneer een drielat 'volkomen normale' vrouwen 'zonder opzienbarende aanleiding' een man om zeep heeft geholpen, wie is dan de vermoorde onschuld? Als het tot een strafvervolging komt waarbij het drastische drielat het geluk heeft te worden bijgestaan door een 'feministische advocaat', dan is de rol van vermoorde onschuld weggelegd voor de verdachten. Het slachtoffer, dat ervan werd verdacht man te zijn, is na de moeiteloze bewezenverklaring van dit feit reeds standrechtelijk geëxecuteerd en kan helaas niet meer de actieve rol spelen die feministen het slachtoffer in een strafproces zo graag zien toebedeeld. Een feministische advocaat is echter niet zo gauw van haar stuk te brengen: het stuk gaat immers niet over een moord, maar over 'vrouwen die zich verzetten op een het OM onwelgevallige wijze'. Terwijl parketwachters de wenende weduwe gevankelijk wegvoeren, wordt de schuldige rol van haar man zaliger overgenomen door het

Openbaar Ministerie, the show must go on. De openbare aanklager wordt openbaar aangeklaagde, de advocaat van de verdachten voert het requisitoir en eist dat het OM wordt veroordeeld.

Een 'bevrijdend toekomstbeeld'.

Deze artistieke fictie 'is zo bevrijdend (en voor mannen zo bedreigend) omdat zij tegengeweld van vrouwen als iets vanzelfsprekends binnen de gezichtskring brengt. Ook in het werkelijke strafrecht ligt een toekomst voor feministische advocaten' bij de verdediging van feministische advocaten die zich verzetten op een het OM onwelgevallige wijze.

'Er is immers' na lezing van de column van Ties Prakken in *Nemesis* 1985, nr. 8, 'geen reden om aan te nemen dat dergelijke vormen van verzet tot het terrein van de artistieke fictie beperkt zullen blijven'.

José J. Boltén

Bijstandsverhaal

In het artikel van Lucy Kok over het nieuwe verhaalsrecht in de ABW (*Nemesis* 1985 nr. 7, pag. 321) wordt onder het hoofdje 'Terugvordering en economische eenheid' ingegaan op de problemen die ongehuwd-samenwonenden (kunnen) ondervinden van de voorgestelde nieuwe verhaalsbepalingen. Naar mijn idee houdt de schrijfster daar de positie van de bijstandsontvangende zelf en die van haar/zijn partner niet goed uit elkaar. In deze reactie een aanvulling, zodanig dat degenen die zich tegen deze aanslagen op haar/zijn economische zelfstandigheid proberen te verweren, kunnen nagaan met welke juridische wapens de aanslag wordt gepleegd.

(In het vervolg neem ik voor het gemak maar weer aan dat de bijstandsontvangende een vrouw is en dat de partner met wie zij een economische eenheid vormt een man is. Ik krijg langzamerhand wel zo mijn twijfels over het gebruik van dit soort veronderstellingen, óók al sluiten ze nog zo nauw op de werkelijkheid aan. Of misschien wel juist daarom.)

De positie van de bijstandsontvangende vrouw die samenwoont op een wijze die door GSD en Kroon als een 'economische eenheid' wordt gekwalificeerd, wordt in het stuk van Lucy Kok juist beschreven: haar uitkering kan worden stopgezet op grond van het vermoeden van samenwonen. De bijstand is dan vaak reeds gedurende enige tijd geheel ten onrechte of naar te hoge maatstaven verleend en kan worden teruggevorderd op grond van de artt. 55 e.v. (nieuw). Tegen deze terugvordering staat in de toekomst alleen administratief beroep open (B en W, G.S., Kroon).

De positie van de partner van deze vrouw zit wat ingewikkelder in elkaar. Er doet zich een aantal mogelijkheden voor op grond waarvan hij aangesproken kan worden tot terugbetaling van de ten onrechte door zijn vriendin ontvangen bijstandsgelden: 1. Art. 56 ABW (nieuw) verwijst uitdrukkelijk naar de gezinssituatie. Dit artikel, bedoeld voor het geval aan één van de gezinsleden afzonderlijk bijstand is verleend zonder dat voldoende met de gezamenlijke

middelen rekening is gehouden, heeft alleen effect zolang het gezin nog intact is. Is het opgebroken (doordat bijvoorbeeld de vrouw naar een Blijf van mijn lijf-huis is vertrokken) dan geldt de bepaling niet zonder meer. Bij de schriftelijke behandeling van het wetsontwerp (nr. 18 813) is niet aan de orde gekomen hoe ver het begrip 'gezin' in deze bepaling strekt. De Raad van State signaleerde bij een heel ander wetsontwerp (namelijk dat waarin de economische eenheid in de ABW wordt vastgelegd, nr. 19 259) dat hieronder volgens hem *niet* samenwonende partners begrepen kunnen worden. De regering is blijkens het Nader Rapport en de M.v.T een andere mening toegedaan: art. 56 (nieuw) verwijst volgens haar niet naar de wettelijke onderhoudsplicht in het BW en kan derhalve óók in het geval van een economische eenheid worden toegepast.

2. Art. 57 ABW (nieuw) verwijst naar de 'betrokkene' van wie de ten onrechte verleende bijstand teruggevorderd kan worden (vergelijk artt. 58 en 58a oud). Door kantonrechters is gepoogd het begrip 'betrokkene' zodanig op te rekken dat daaronder ook de partner van de bijstandsgerechtigde valt. Deze interpretatie is verdedigd door Prins (*Praktijk-gids 1983*, pag. 323 e.v.): de partner kan geacht worden mede profijt te hebben getrokken uit het handelen of nalaten van de betrokkene zelf. Vooral nog hebben de rechtbanken hier een stokje voor gestoken: 'betrokkene' is degene die aanvrager en verkrijger van de bijstand is. Als een vrouw een uitkering aanvraagt en krijgt als alleenstaande of voor een één-oudergezin kan op de man met wie ze gaat samenwonen niet op grond van dit artikel worden verhaald. (Zie ook Huys, *Ars Aequi 34(1985)2*.) Het heeft me zeer verbaasd dat in de schriftelijke behandeling van het wetsontwerp nergens het begrip 'betrokkene' van art. 57 is geproblematiseerd. Noch de regering, noch de Kamer zag blijkbaar in de ontwikkelingen in de jurisprudentie aanleiding om aan te geven, respectievelijk te vragen wat daaronder precies moet worden verstaan. Laten we hopen dat de rechtbanken dit interpreteren als een goedkeuring van de lijn die ze tot nu toe hebben gevolgd. Echter: als het wetsontwerp in de huidige vorm wet wordt, komen de rechtbanken er helaas niet meer aan te pas als het om verhaal op de betrokkene gaat. De betrokken partner die op die titel wordt aangesproken rest dan nog slechts de weg van administratief beroep. Of de Kroon wel zo restrictief interpreteert valt te betwijfelen. Ook art. 57 (nieuw) gaat in ieder geval alleen op zolang men samenwoont. Zie voor de positie van de ex-partner onder punt 3.

Het College ABW stelt in zijn advies over dit wetsontwerp (d.d. 28 oktober 1982) voor een duidelijke scheiding aan te brengen tussen betrokkenen en derden. Terugvordering van de verleende bijstand van een gezinslid moet worden ondergebracht in het hoofdstuk 'verhaal' in plaats van 'terugvordering van betrokkene'. Hierdoor wordt volgens het College bereikt dat alle terugvorderingen die op onderhoudsplicht zijn gebaseerd in hetzelfde hoofdstuk zijn geregeld. Dit lijkt mij inderdaad juist. De 'betrokken' samenwoner is een derde. Zo er van terug-

vordering sprake kan zijn (zie onder punt 3) moet dat op grond van artt. 62 e.v. (nieuw) gebeuren.

3. Wie in ieder geval 'derde' is volgens de wet is de ex-echtgenoot. Zijn verhaalsbijdrage moet door de kantonrechter worden vastgesteld. De ex-samenwonende kan in dit kader echter in het geheel niet worden aangesproken, omdat op hem geen civielrechtelijke onderhoudsplicht rust. Dit is uitdrukkelijk zo gesteld in de M.v.A (18 813, nr. 7 pag. 6). De derde weg waarlangs de partner in het verhaalsrecht betrokken had kunnen worden is daarmee geblokkeerd.

In de strafrechtelijke sfeer kan de partner daarnaast nog worden aangesproken op grond van deelneming aan valsheid in geschrifte (art. 225 jo 45 en 48 Sr) of heling of schuldhealing (art. 416 en 417 bis Sr). Mr. Drosen, fraude-officier in Utrecht, verklaarde tijdens een bijeenkomst van de Landelijke Werkgroep Vrouw en Recht dat de laatstgenoemde bepaling in Utrecht met succes wordt gehanteerd om partners die (nadat de bijstandsuitkering van de vriendin is stopgezet) de kuisertlaten hebben genomen, alsnog te laten terugbetalen. (Zie ook Huys, *Ars Aequi 34(1985)5*, pag. 255.)

In het eerstgenoemde artikel van Huys (*AAe 1985/2*) wordt voorts nog gesuggereerd dat een actie van de gemeente op grond van onrechtmatige daad (art. 1401 BW) tegen de partner mogelijk is. Ik betwijfel dat sterk. Hoe kan de overheid enerzijds beweren dat het recht op bijstand een publiek karakter heeft en derhalve volledig regardeert aan het civiele recht (zie minister Korthals Altes in antwoord Kamervragen naar aanleiding van de zaak Van Hilten-Beinum, Tw. K. 1984-1985, pag. 1723) en anderzijds zelf het civiele recht invoeren om (als volgens haarzelf op grond van de publiekrechtelijke norm van een economische eenheid sprake is) ten onrechte verleende bijstand terug te vorderen?

Over het verhaal op onderhoudsplichtigen wil ik tot slot ook nog graag het volgende kwijt. Als uitgangspunt daarbij wordt onder andere genoemd (zie wetsontwerp 18 813, nr. 8 en 12) dat er zowel een externe als een interne consistentie wordt nagestreefd bij de vaststelling van de verhaalscriteria. Interne consistentie houdt in dat de verhaalscriteria een samenhangend geheel vormen met de bijstandssystematiek. Deze norm wordt duidelijk niet gerealiseerd; getuige het feit dat de onderhoudsplicht voor niet-gehuwden wel tijdens de samenwoning zonder wettelijke grondslag in het BW bestaan, maar niet meer daarna.

Wat betreft de externe consistentie is de relatie met de alimentatienormen van groot belang. De regering sluit aan bij de zogenaamde Tremas-normen en past deze enigszins aan. Desondanks is ook hier geen werkelijke consistentie bereikt: 'Ten aanzien van de onderhoudsplichtige die een nieuwe partner heeft met voldoende inkomsten voor het eigen levensonderhoud kan worden gekozen voor een verhaalsvrije voet van 50 procent van de bijstandsnorm voor een echtpaar. Met het inkomen van de nieuwe partner

zou dan verder geen rekening worden gehouden.' Wat een verschil met de positie van de ex-partner (vrouw) van de onderhoudsplichtige en haar nieuwe partner! Zodra de ex-partner een nieuw samenlevingsverband aangaat, wordt met het inkomen van haar nieuwe partner van de eerste tot de laatste cent rekening gehouden. Een ander aanmerkelijk verschil tussen Trema-normen en de ABW — waar

de regering gemakshalve niet over rept — is het feit dat in het kader van deze normen van het ABW-systeem afwijkende criteria worden gehanteerd voor de beantwoording van de vraag wanneer sprake is van een nieuwe partner. Van externe consistentie is daarom naar mijn mening in het geheel geen sprake.

Kronieken

Sociaal zekerheidsrecht

De Centrale Raad van Beroep knel tussen Groningen en Genève

Raad van Beroep Groningen 2 mei 1985, AAW 181-1095

In deze zaak gaat het om een vrouw die omstreeks april 1971 arbeidsongeschikt is geworden. Met ingang van 27 april 1978 heeft zij een AAW-uitkering ontvangen (niet eerder vanwege een te late aanvraag). Op 2 oktober 1981 is klagster getrouwd, als gevolg waarvan haar AAW-uitkering is stopgezet. Tegen de stopzetting van haar AAW-uitkering heeft klagster beroep aangetekend bij de Raad van Beroep Groningen. De Raad van Beroep Groningen heeft het beroep gegrond verklaard.

Deze uitspraak is om verschillende redenen zeer interessant. Voor hen die geïnteresseerd zijn in de volledige uitspraak wordt verwezen naar NJCM bulletin jrg. 10-7, pag. 546 e.v.. Opmerkelijk is dat de beroepsrechter heeft overwogen dat de beslissing om de uitkering in te trekken niet kan worden gehandhaafd, omdat deze beslissing discriminerend is voor (gehuwde) vrouwen, hetgeen in strijd is met verdragsbepalingen die discriminatie op grond van geslacht verbieden. De Raad heeft daarmee zeer recente jurisprudentie van de Centrale Raad van Beroep genegeerd (CRvB 17 augustus 1983, RSV 1983, 209; zie daarover Jeannette Ebbens, *Uitspraken over uitkeringsrechten van vrouwen in de AAW*, Nemesis 1985, nr. 3, pag. 142-145).

De bedrijfsvereniging heeft klagsters aanspraken vanaf de datum van haar huwelijk getoetst aan de bepalingen van de nieuwe AAW, zoals deze zijn gewijzigd bij Wet van 20 december 1979, Stb. de zogenaamde Wijzigingswet (Wet invoering gelijke uitkeringsrechten voor mannen en vrouwen). Door de invoering van deze wet is de AAW met ingang van 29 december 1979 op een aantal punten gewijzigd. De nieuwe AAW werkt terug tot 1 januari 1978. Als gevolg daarvan krijgen ook gehuwde buitenshuis werkende vrouwen met ingang van 1 januari

1979 onder dezelfde voorwaarden als de overige verzekerden recht op een AAW-uitkering. Aan deze groep vrouwen werd in de oude AAW het recht op uitkering onthouden. Art. VI Overgangsrecht bepaalt dat de nieuwe AAW van toepassing is op arbeidsongeschikte vrouwen die op grond van de oude AAW geen recht hadden op een uitkering, omdat zij getrouwd waren of die hun uitkering kwijt geraakt waren zodra zij in het huwelijk traden.

Naast deze verruiming van het recht op uitkering voor de groep gehuwde vrouwen is in de nieuwe AAW een aantal beperkingen ingevoerd, met name op grond van bezuinigingsoverwegingen. In tegenstelling tot voorheen moet elke uitkeringsgerechtigde voldoen aan de inkomenseis. Verder komen niet alle gehuwde buitenshuis werkende vrouwen die arbeidsongeschikt zijn geworden voor de totstandkoming van de Wijzigingswet alsnog in aanmerking voor een AAW-uitkering. Zie hierover Van Buitenen c.s., *Gelijkberechtiging van mannen en vrouwen in de AAW?*, SMA 1983, nr. 9, pag. 502 e.v., en de noot van Levelt-Overmans bij CRvB 17 augustus 1983, RSV 1983, 209.

De bedrijfsvereniging heeft, in navolging van de CRvB, gesteld dat het overgangsrecht niet uitdrukkelijk voorziet in een geval als dat van klagster. Daarom heeft de bedrijfsvereniging art. VI Overgangsrecht analoog op haar toegepast. Omdat klagster niet arbeidsongeschikt is geworden in de periode 1 oktober 1975 tot 1 januari 1978 en niet voldoet aan de inkomenseis, dient haar uitkering te worden ingetrokken, aldus de bedrijfsvereniging. Aan de Wijzigingswet ligt de verzelfstandiging van uitkeringsaanspraken, respectievelijk de uitbanning van ongelijke behandeling van mannen en vrouwen in ons sociale-zekerheidsstelsel ten grondslag. Blijkens de parlementaire behandeling stelt de regering vast dat door de invoering van de voorgestelde Wijzigingswet een eerste stap wordt gezet ter realisering van het beginsel van gelijke behandeling van mannen en vrouwen, welk beginsel staat vermeld in de derde EG-richtlijn inzake gelijke behandeling

van mannen en vrouwen in de sociale zekerheid (Richtlijn 79/7 van 19 december 1978, Pb 10 januari 1979).

De Raad van Beroep legt verband tussen deze strekking en doelstelling van de Wijzigingswet en de goedkeuring door de Nederlandse wetgever van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten, Trb. 1978, 177, verder te noemen het BP-Verdrag, en het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, Trb. 1978, 178, verder te noemen het ESC-Verdrag. De in onder meer art. 26 onderscheidenlijk art. 2 lid 2 en art. 3 van die verdragen neergelegde discriminatieverboden zijn voor ons land in werking getreden op 11 maart 1979. Let wel, vóór de aanneming en inwerkingtreding van de Wijzigingswet.

De Raad van Beroep is van oordeel dat het opnemen in de nationale rechtsorde van de in het ESC-Verdrag genoemde rechten een inspanningsverplichting voor de lidstaten met zich mee brengt om die rechten te verwezenlijken. Die verplichting blijft ook gelden in tijden van stagnerende en achtergaande economische welvaart. Op genoemde rechten kunnen ingevolge art. 4 ESC-Verdrag slechts beperkingen worden aangebracht op grond van een wettelijke regeling, voorzover dit niet in strijd is met de aard van deze rechten.

'De vaststelling van voormelde (derde, MD) Richtlijn, in samenhang met de goedkeuring van beide internationale Verdragen, impliceert de erkenning door de Nederlandse wetgever, dat op het terrein van de gelijke behandeling verslechtering in beginsel niet is toegestaan. Dit betekent dat de wetgever zich tijdens het proces van geleidelijke verwezenlijking van gelijke sociale rechten zo enigszins mogelijk heeft te onthouden van de invoering van nieuwe vormen van discriminatie. Slechts indien naar de maatstaf van de bevordering van het algemeen welzijn in een democratische samenleving een dergelijke terugtred valt te rechtvaardigen, kan die wetgever zich te dezer zake van zijn inspanningsverplichting ontslagen achten.

Mocht de wetgever desalniettemin menen over te moeten gaan tot introductie van enigerlei nieuwe vorm van discriminatie dan ligt het in de rede, dat hij die buitengewone bedoeling gemotiveerd en in elk geval duidelijk uitspreekt.

Dit klemt des te meer, nu ook — onafhankelijk van implicaties van het bovennationaal recht — wordt aanvaard dat de produkten van de wetgever moeten voldoen aan normen van behoorlijke wetgeving. Inachtneming van het rechtszekerheidsbeginsel brengt in dit verband mee, dat de wetgever, in geval hij bestaande rechten (selectief) wenst aan te tasten, zijn bedoeling op niet mis te verstane wijze vastlegt, bij voorkeur door middel van een wetsvoorschrift in formele zin. Zulks geldt a fortiori, wanneer zo'n aantasting plaats zou vinden in het kader van een wet die gelijke behandeling uitdrukkelijk nastreeft en daarvan in de subtitel kond doet.'

De Raad constateert vervolgens dat de nieuwe AAW geen bepaling bevat die intrekking van de uitkering

voorschrijft bij het aangaan van een huwelijk, terwijl uit de wetgeschiedenis ook niet blijkt dat de wetgever zo'n intrekking grond heeft gewild. De Raad deelt niet de gedachte van de bedrijfsvereniging, die op grond van een bepaalde interpretatie van de overgangsbepalingen van de Wijzigingswet eerst een leemte in de wet construeert om die vervolgens op te vullen met een analogische toepassing van overgangsbepaling VI.

'Naar het oordeel van de raad is deze visie van verweerder, mede in het licht van eerdergenoemde bovenationale rechtsnormen, in de huidige jurisprudentie nog onvoldoende uitgekristalliseerd.

Het standpunt van verweerder heeft tot gevolg dat de Wet gelijke uitkeringsrechten, uitgelegd en toegepast als bij de bestreden beslissing is geschied, tevens een intrekking grond introduceert wegens het sluiten van een huwelijk. Deze beperking geldt slechts voor (een bepaalde groep) vrouwen en niet voor de overige verzekerden. Te dezer zake springt de geprivilegieerde positie van de in een zelfde situatie huwende man in het oog.

Naar de maatstaf van onder meer de hiervóór onder 3 en 4 aangegeven bovenationale rechtsnormen moet worden geconcludeerd dat aldus sprake is van ongelijke behandeling van verzekerden door middel van een rechtstreeks aan status en/of geslacht verbonden criterium, zonder dat voor dat onderscheid een objectieve rechtvaardigingsgrond valt aan te wijzen.'

De Raad betwijfelt of de door de bedrijfsvereniging geconstrueerde beperking van bestaande sociale-zekerheidsrechten voor de hand ligt, gelet op de daarvoor geldende voorwaarden ingevolge art. 4 ESC-Verdrag. Ook als bovenationale rechtsnormen ter bevordering van gelijke verwezenlijking van sociale rechten geen directe werking kennen, dan leidt dat toch niet tot een andere beslissing. In dat geval is er namelijk sprake van inspanningsverplichtingen en ook daaraan

'kunnen rechtsgevolgen worden toegekend; zij het van minder vergaande strekking dan de zogenaamde directe werking. Dit geldt met name ten aanzien van de uitleg van nationale wetsbepalingen.'

'Vast staat dat de door verweerder gebezigde intrekking grond niet in de Wet gelijke uitkeringsrechten is neergelegd. Ook overigens, met name in de wetgeschiedenis, zijn geen overtuigende aanknopingspunten te vinden, waaruit blijkt dat de invoering van deze nieuwe vorm van discriminatie door de wetgever (Kroon en Staten-Generaal) is gewild.

Uitgaande van deze constellatie brengt een redelijke rechtsvinding mee dat de wet te dezer zake zo wordt uitgelegd, dat in casu geen strijd ontstaat met voormeld beginsel. Dit klemt te meer, nu die wetgever zich reeds voordien in bovennationaal verband bij wijze van inspanningsverplichting had vastgelegd op de verwezenlijking van het beginsel van gelijke behandeling in de nationale rechtsorde.'

Zoals al is opgemerkt, is het opvallend dat de Raad van Beroep Groningen zich niet veel gelegen heeft laten liggen aan de eerdergenoemde uitspraak van 17 augustus 1983 van de Centrale Raad van Beroep. De Raad van Beroep legt internationale verdragsbepalingen die discriminatie verbieden anders uit dan de Centrale Raad doet in enkele uitspraken van 1 november 1983 (RSV 1984, 147 en 148). Blijkens deze uitspraken weigert de Centrale Raad discriminerende bepalingen in de sociale zekerheid te toetsen aan art. 26 van het BP-Verdrag en aan art. 4 lid 1 van de derde EEG-richtlijn. In de zaak Broeks/Gemeente Arnhem (RSV 1985, 148) overweegt de Centrale Raad van Beroep dat met betrekking tot een sociaal-zekerheidsrecht aan art. 26 van het BP-Verdrag betekenis (moet) worden ontzegd en dat de derde EEG-richtlijn binnen de uitvoeringstermijn geen gevolgen kan hebben, die voor de Centrale Raad in aanmerking kunnen worden genomen. Een belangrijk argument van de Centrale Raad is hierbij, dat het mogelijk als discriminatoir aan te merken onderscheid tussen man/vrouw en gehuwd/ongetrouwd slechts geleidelijk kan worden opgeheven. Art. 26 BP-Verdrag beperkt zich uitdrukkelijk niet tot een gelijke behandeling met betrekking tot bepaalde rechten, maar stipuleert een algemeen gelijkheidsbeginsel. Dit betekent dat dit artikel ook toegepast kan worden, wanneer rechten van het ESC-Verdrag in het geding zijn. In de goedkeuringsprocedure van het BP-Verdrag door de Nederlandse wetgever is er van uitgegaan dat 'de bepaling van art. 26 ook van toepassing is op gebieden welke overigens niet door het verdrag worden bestreken' (zie MVT bij het wetsontwerp tot goedkeuring op pag. 34 en 35). Diverse rechterlijke instanties, zoals de Hoge Raad en de Raad van State en nu ook de Raad van Beroep Groningen, hebben reeds met behulp van onder meer art. 26 van het BP-Verdrag discriminatoire bepalingen op het terrein van economische, sociale en culturele rechten buiten toepassing verklaard. Nu de rechtspraak enkele door het ESC-Verdrag gegarandeerde rechten heeft getoetst aan art. 26 BP-Verdrag, valt niet in te zien waarom de Centrale Raad van Beroep discriminatoire bepalingen in de AAW en andere sociale verzekeringen niet toetst aan art. 26 BP-Verdrag.

Sociale zekerheid

Kroonuitspraak Verzelfstanding Bijstand

In juni 1985 is door de Kroon in een ABW-beroepszaak een uitspraak gedaan, waarin voor het eerst expliciet is aangegeven dat de *gezinsbijstand ook door de gehuwde vrouw kan worden aangevraagd*, óók indien haar echtgenoot werkt en dus primair als kostwinner wordt beschouwd: de aanvulling op zijn inkomen tot het niveau van de ABW-norm voor een gezin mag dus door beiden worden aangevraagd. Het belang van deze uitspraak wordt intussen gerealiseerd door de voorstellen tot verzelfstanding

In juni 1984 heeft mevrouw Broeks het standpunt van de Centrale Raad van Beroep met betrekking tot art. 26 BP-Verdrag ter correctie voorgelegd aan het Comité voor de Rechten van de Mens, dat in Genève zetelt. Mevrouw Broeks heeft een klacht bij dat UNO-Comité ingediend, omdat zij van mening is dat er door de kostwinnersnorm van de toenmalige WWV een ontoelaatbaar onderscheid, in strijd met art. 26 BP-Verdrag, is gemaakt tussen gehuwde mannen en vrouwen. Deze klachtmogelijkheid biedt het Facultatieve Protocol bij dit BP-Verdrag. Bij dat UNO-Comité kunnen individuele burgers klachten indienen, als zij menen het slachtoffer te zijn van een schending door een bij het BP-Verdrag aangesloten staat van een recht dat door het Verdrag wordt gegarandeerd. Te zijner tijd zal blijken of de redenering van de Centrale Raad met betrekking tot art. 26 BP-Verdrag wel genade kan vinden in de ogen van het Comité voor de Rechten van de Mens. De Centrale Raad van Beroep ligt niet alleen onder vuur vanuit Groningen en Genève, maar ook vanuit Luxemburg.

Bij het standpunt van de Centrale Raad van Beroep dat aan de derde EEG-richtlijn niet getoetst kan worden, zolang de uitvoeringstermijn van zes jaar niet is afgelopen, heeft een andere lagere rechter zich niet neergelegd. De Raad van Beroep Amsterdam heeft op 5 februari 1985 in de zaak Teuling/Worms (reg.nr. 84-6329) onder meer bij wijze van prejudiciële vraag aan het Hof van Justitie van de EG te Luxemburg gevraagd, of er op de derde EG-richtlijn een beroep kan worden gedaan als de feitelijke gevolgen van de bestreden beslissing ingetreden zijn op grond van een wetswijziging die binnen de uitvoeringstermijn tot stand is gekomen. (Zie M.E.J.C. Diepstraten, *Invoering van het kostwinnersbeginsel in de WAO voorgelegd aan het Hof van Justitie van de EG*, *Nemesis* 1985, nr. 6, pag. 282-283.) Kortom: rebellie in Groningen en Amsterdam, en gevaar voor de Centrale Raad van Beroep vanuit Genève en Luxemburg.

M.E.J.C. Diepstraten,
advocaat in Amsterdam

van de ABW die in het kader van de stelselherziening sociale zekerheid zijn gedaan en waarbij aan gehuwden ieder het recht op een halve gezinsuitkering wordt toegekend, terwijl overigens dan nog steeds rekening wordt gehouden met inkomsten van de andere partner. Maar zolang deze voorstellen nog niet zijn aangenomen en in werking getreden is het in ieder geval zinvol om in voorkomende gevallen naar deze uitspraak te kunnen verwijzen. Het betreft de uitspraak KB 26 juni 1985, nr. 73. Ik citeer hier de belangrijkste overwegingen:

'Overwegende dat mevrouw X er bezwaar tegen heeft, dat gedeputeerde staten haar niet-ontvankelijk hebben verklaard in de door haar op 18 oktober 1982 ingediende aanvraag om bijstand; dat gedeputeerde staten van Noord-Brabant zich op het standpunt stellen, dat mevrouw X, die gehuwd is, bedoeld heeft bijstand te vragen als zelfstandige bijstandspartij, doch dat gezinsbijstand, waartoe naar hun mening in dit geval de gevraagde bijstand strekt, dient te worden aangevraagd door de echtgenoot van betrokkene (omdat deze in loondienst werkte en zich derhalve als kostwinner had gepresenteerd); dat mevrouw X in het aan Ons gerichte beroepschrift echter stelt de in artikel 5 van de Algemene Bijstandswet neergelegde regeling (van de gezinsbijstand, CEP) niet aan te vechten en slechts heeft beoogd bijstand aan te vragen in aanvulling op het inkomen van haar echtgenoot. Overwegende dat bijstand ingevolge artikel 5 van de ABW aan echtelieden als gezinsbijstand wordt verleend, doch dat dit artikel zich er niet over uitspreekt door wie van de echtelieden de aanvraag moet worden ingediend; dat dan ook naar Ons oordeel, anders dan gedeputeerde staten overwogen, artikel 5 der wet zich er niet tegen verzet, dat zoals in het onderwerpelijke geval, de echtgenote de aanvraag, die immers is gericht op gezinsbijstand, indient; dat hieraan niet afdoet, dat artikel 15 der wet de hoofdregel bevat dat gezinsbijstand wordt verleend

door burgemeester en wethouders van de gemeente, waar de man of vrouw zich bevindt; dat immers dit wetsartikel is opgenomen in paragraaf 2 hoofdstuk II van de ABW welke richtlijnen bevat ter bepaling van de gemeente van bijstand, erop ziet welke gemeente gehouden is tot het verlenen van gezinsbijstand. dat mitsdien mevrouw X in de aanvraag van 18 oktober 1982 ten onrechte niet is ontvangen.'

Deze uitspraak kan bijvoorbeeld gebruikt worden indien de vrouw belang heeft bij een uitkering op háár naam, om daardoor in aanmerking te kunnen komen voor (om)scholingsfaciliteiten via G.A.B.'s, werk met behoud van uitkering (waarbij je een uitkering op eigen naam moet inbrengen). Ook, en niet onbelangrijk, zal het voor gemeentelijke sociale diensten niet langer mogelijk zijn om de aanvraag voor een ABW-uitkering door de echtgenote voor zichzelf en/of kinderen niet in behandeling te nemen respectievelijk af te wijzen op grond van artikel 5 juncto artikel 15 ABW, terwijl haar man vanwege illegaal verblijf geen aanspraak op een bijstandsuitkering kan maken. In grotere gemeenten levert dit, vooruitlopend op de wijzigingen in de ABW, steeds minder problemen op.

Catelene Passchier
(met dank aan Lia Renckers voor het toezenden van de uitspraak)

Arbeidsrecht

Ontslag wegens zwangerschap tijdens proeftijd

Kantonrechter Nijmegen, 27 september 1985, Rolnr. 192/85 (tussenvonnis)

In deze zaak gaat het om een werkneemster, die in de periode tussen sollicitatie en indiensttreding zwanger wordt. Na feitelijk met haar werkzaamheden te zijn begonnen, stelt zij haar werkgever van de zwangerschap op de hoogte. Ongeveer vier weken na haar indiensttreding wordt haar de benoemingsakte/arbeidsovereenkomst ter tekening voorgelegd, met daarin opgenomen een proeftijd van twee maanden. Nadat de akte zowel door werkneemster als door werkgever is ondertekend, besluit de werkgever tegelijkertijd de arbeidsovereenkomst te doen eindigen binnen de proeftijd. Uit de overwegingen van de Kantonrechter valt af te leiden dat de werkgever het ongewenst acht dat werkneemster wegens die zwangerschap en de daarop volgende bevalling in de toekomst enige tijd zal moeten worden vervangen door een ander. Namens werkneemster wordt onder andere aan de Kantonrechter gevraagd het ontslag nietig te verklaren en een verklaring voor recht te geven inhoudende dat het ontslag op staande voet in strijd is met art. 1637j van het Burgerlijk Wetboek.

Het eerste strijdpunt tussen partijen is de vraag of ten aanzien van hun verhouding een geldig proeftijdbeding aanwezig was.

De Kantonrechter overwoog:

'kwaad opzet bij gedaagde wat betreft het ter tekening geven van de overeenkomst, waarin het proefbeding voorgedrukt stond aangegeven, is niet gebleken en — in dit verband — was daarbij ook niet doorslaggevend dat gedaagde al de bedoeling kan hebben gehad om eiseres met gebruikmaking van het proefbeding te ontslaan toen de akte ter tekening aan haar werd voorgelegd, hetwelk overigens evenmin is gebleken (...) Na de voorgaande beslissingen kan niet worden gezegd dat het proefbeding zelf hier in strijd zou zijn met art. 1637j van het Burgerlijk Wetboek.'

Nu de Kantonrechter vaststelt dat het proeftijdbeding geldig is overeengekomen, wordt de stelling dat het ontslag nietig is, ontkracht. Immers, door het gebrekkige sanctiesysteem van de Wet gelijke behandeling wordt een ontslag in strijd met art. 1637j BW niet met een nietigheidssanctie bedreigd. De Kantonrechter gaat vervolgens in op de vraag wat het gevolg is van het doen eindigen van een arbeidsovereenkomst tijdens een proeftijd maar in strijd met art. 1637j BW. De proeftijd is een tamelijk rechteloze periode nu noch de ontslagverboden

noch de bepalingen inzake kennelijk onredelijk ontslag van toepassing zijn. De Kantonrechter overweegt echter dat art. 1637ij lid 1 BW 'onder meer verbiedt om onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen bij "de beëindiging" van de arbeidsovereenkomst en onder een dergelijke behandeling valt ook het "doen eindigen" van art. 1639n van het Burgerlijk Wetboek; het doen eindigen van de arbeidsovereenkomst tijdens een proeftijd is daarom verboden indien daarbij onderscheid zou worden gemaakt tussen mannen en vrouwen en dit onderscheid wordt gemaakt indien er rechtstreeks verband is tussen de beëindiging en de zwangerschap van de werknemer nu immers alleen vrouwen zwanger kunnen zijn.'

Naar het — voorlopig — oordeel van de rechter is in casu sprake van een dergelijk rechtstreeks verband.

Als uitsmijter beschrijft hij de werking van art. 1637ij lid 1 in het geval waarin een proeftijd geldt als volgt: '(...) dat — in verband met de uitschakeling van het beëindigings- en de ontslagverboden door het proefbeding — het doen eindigen van de arbeidsovereenkomst "gedurende zwangerschap" (zie art. 1639h lid 4 BW) tijdens de proeftijd geldig is, maar dat de werkgever tijdens de proeftijd geen gebruik kan ma-

ken van het beding om de arbeidsovereenkomst "wegens" zwangerschap te beëindigen, omdat dit een ongeoorloofd onderscheid tussen mannen en vrouwen meebrengt; dat heeft weer tot gevolg dat de arbeidsovereenkomst dan niet door de werkgever beëindigd mag worden en dat hij als hij dit toch doet (want hij kan wel, omdat de behandeling niet met nietigheid is bedreigd) schadeplichtig wordt tegenover de werknemer.'

Zwangere werknemers zijn in de proeftijd dus nog niet geheel vogelvrij in de ogen van de Nijmeegse Kantonrechter. Dit in tegenstelling tot de opvatting van de Amsterdamse Kantonrechter (25 oktober 1982, NJCM Bulletin 1983, pag. 288). Tevens valt op dat de Kantonrechter, net als de Commissie Gelijke Behandeling, verwijzing naar zwangerschap opvat — en terecht — als directe discriminatie. De opvatting dat beëindiging *wegens* zwangerschap een ongeoorloofd onderscheid tussen mannen en vrouwen meebrengt sluit aan bij die van Christe (SMA 1979, pag. 483) die vindt dat de opzeggingsverboden wegens huwelijk en bevalling ongewijzigd tijdens de proeftijd gelden.

Yvonne Konijn

Familierecht

Raad voor de Kinderbescherming (2)

Klachtenregeling

Vóór de inwerkingtreding van het *Organisatiebesluit Raden voor de Kinderbescherming* hadden cliënten van de Raden niet de beschikking over een formeel geregelde klachtenprocedure. In het voornoemde Organisatiebesluit van 1 mei 1982 is thans het klachtrecht geregeld. Wat houdt dit klachtrecht in?

De procedure kent een informele en een formele fase. De klacht dient in de eerste (informele) fase ingediend te worden bij de directeur van de desbetreffende Raad. Deze informele fase is vormvrij en dat betekent dat de klacht niet alleen schriftelijk, maar ook mondeling ingediend kan worden. Wel is er een termijn gesteld van twee maanden na het voorval waarover men klaagt. De directeur onderzoekt de klacht en tracht tot een aanvaardbare oplossing te komen, aldus art. 37 lid 1 van het Organisatiebesluit. Hoe de directeur te werk moet gaan is niet geregeld, dat is dus aan zijn of haar eigen inzichten overgelaten.

Wanneer de cliënt van mening is dat de oplossing van de directeur niet aanvaardbaar is, dan kan zij/hij zich wenden tot een van de zes klachtencommissies, die ieder drie of vier raden bestrijken. De klager moet binnen drie weken na ontvangst van de schriftelijke beslissing van de directeur zijn klacht aan de commissie voorleggen. De klachtencommissie beoordeelt binnen vier weken na ontvangst van de klacht of de klacht ontvankelijk is en zo ja, of de klacht gegrond is. In deze procedure is het horen

van de klager, degene tegen wiens optreden geklaagd wordt en de directeur die betrokken was bij de informele fase, verplicht. Daarnaast is de commissie bevoegd ook elders inlichtingen in te winnen. De commissie spreekt alleen de (on-) gegrondheid van de klacht uit, maar is niet bevoegd de directeur aanwijzingen te geven.

Op vragen van de *Bijzondere Commissie Jeugdwelzijn*, (Tw. K. 18 122 nr. 4, pag. 3) naar het functioneren van de klachtenregeling antwoordt de staatssecretaris van Justitie: 'Vanaf de inwerkingtreding van de regeling (op 1 mei 1982) tot 1 april 1984 hebben 94 mensen zich beklagd bij de directeurs van de Raden.' (Informele fase.) 'De zes klachtencommissies (formele fase) kregen 52 klachten te behandelen, waarvan 27 in haar geheel niet-ontvankelijk werden verklaard (waarvan 12 omdat de klager zich niet eerst tot de directeur had gewend), 9 gedeeltelijk niet-ontvankelijk en 16 geheel ontvankelijk. (...) De indruk bestaat dat de regeling in een behoefte voorziet. (Tw. K. 18 122, nr. 5, pag. 3 en 4)' Gezien de hoeveelheid negatieve kritiek met betrekking tot de Raden voor de Kinderbescherming zou men evenwel een veel groter aantal klachten verwachten. In Van der Linden, *Klachtrecht bij de Raden voor de Kinderbescherming*, Ombudsman, december 1984, pag. 230-236, is een overzicht gepubliceerd van het verloop van deze 94 klachten. Opvallend daarbij is dat van de 25 geheel of gedeeltelijk ontvankelijke klachten er slechts één geheel gegrond en tien gedeeltelijk gegrond zijn verklaard tegen veertien ongegrond.

Er is een aantal oorzaken aan te wijzen waarom de procedure zo weinig wordt gevoerd. In de eerste plaats kan alleen worden geklaagd over het optreden door een raadsmedewerker jegens de cliënt persoonlijk en niet over beleid en werkwijze. Kritiek op de Raad heeft juist meestal betrekking op beleid en werkwijze en niet op persoonlijke bejegening. Over de inhoud van de door de Raad uitgebrachte adviezen en verzoeken staat de klachtenprocedure evenwel niet open. Inhoud van adviezen en dergelijke wordt gerangschikt onder beleid en niet onder persoonlijk optreden. In een voorlichtingsboekje van de Raad, *Uw rechten ... als U met de Raad te maken krijgt*, Ministerie van Justitie, 1982, staat daarover heel simpel: 'Deze klachtenregeling geldt niet als U over het advies wilt klagen. Dan moet U in de regel bij de rechter zijn.' Het is met name deze lacune in de regeling die ook door een aantal leden van de Bijzondere Commissie Jeugdwelzijnsbeleid wordt gesignaleerd. Zij pleiten ervoor de cliënt van de kindbescherming een recht op correctie en een recht op contra-expertise te geven. De staatssecretaris van Justitie wijst echter deze mogelijkheden van de hand. (Hand. Tw. K. 1985-1986, 23 september 1985, *vervolgnotitie Raad voor de Kinderbescherming*, pag. 2-11)

Een andere oorzaak van het geringe gebruik van de klachtenprocedure kan zijn dat de cliënten er geen vertrouwen in hebben dat hun klacht objectief behandeld wordt, omdat zowel de directeur in fase één als de leden van de klachtencommissie in fase twee, tevens leden zijn van de Raad voor de Kinderbescherming en hierdoor de klachtenregeling beschouwd wordt als een interne aangelegenheid van de raden. De staatssecretaris signaleert deze twee problemen ook en zegt dat het in haar voornemen ligt de 'beklagregeling aan een evaluatie te onderwerpen, zodat tegen het eind van het jaar bezien kan worden op welke punten de regeling wijzigingen dan wel aanvullingen behoeven'. (Tw. K. 18 122, nr. 5, pag. 4). Inmiddels is er een commissie in het leven geroepen, maar deze heeft nog niet naar buiten toe gerapporteerd. Kritiek op de samenstelling van deze commissie is onder andere verwoord door het Tweede-Kamerlid Mik, die de indruk heeft dat de leden van de commissie allen tot 'het circuit' behoren en bijvoorbeeld het Advies Comité Kinderbescherming (AKK) er niet in is vertegenwoordigd. (Hand. Tw. K. *vervolgnotitie Raad van de Kinderbescherming*, pag. 2-22).

Een derde oorzaak kan ook worden gevonden in het feit dat de situaties waarin de Kinderbescherming opduikt zo verwarrend en emotioneel zijn, dat er geen energie over is om het ongenoegen over de Kinderbescherming te uiten. Dat er ongenoegen bestaat signaleerden wij al in de vorige kroniek *Familie recht (Nemesis 1984/85, nr. 8, pag. 385 e.v.)*, onder andere naar aanleiding van de brochure *Moe ... pas op*, van het AKK. Dat moeder op moet passen blijkt ook uit verricht onderzoek. We komen daar zo op terug.

Uit de jaarverslagen 1982 tot en met 1984 van de Nationale Ombudsman (Tw. K. 17 875, 18 358 en 18 965) blijkt dat de Ombudsman in deze drie jaar 98 keer benaderd is over de Raad voor de Kinderbescherming. Een belangrijk deel van de klachten gaat over alimentatie: over het algemeen vinden de niet-verzorgende ouders de alimentatie te hoog of menen zij dat het onrechtvaardig is dat zij alimentatie moeten betalen, terwijl de verzorgende ouders vinden dat hun vroegere echtgenoten te weinig of onregelmatig alimentatie betalen. Ook over het ontbreken of niet geëffectueerd kunnen worden van de omgangsregeling kwamen verscheidene klachten binnen. Over dit soort klachten merkt de Ombudsman op, dat hij niet in staat is de maatschappelijke problemen op te lossen en neemt dergelijke klachten dan ook verder niet in behandeling. De Ombudsman komt ook niet toe aan een inhoudelijke beoordeling van de uitgebrachte rapporten, omdat dat aan de rechter is voorbehouden.

Met het inwerking treden van het Organisatiebesluit is de Nationale Ombudsman niet langer bevoegd klachten over persoonlijk optreden van de raadsmedewerkers in behandeling te nemen, tenzij de commissie zelf niet-ontvankelijk is. Wel kan de Ombudsman de klacht tegen de Raad in behandeling nemen, nadat op grond van de klachtenregeling een uitspraak is gedaan. De Nationale Ombudsman kan dus als een soort beroepsinstantie fungeren.

In 1984 heeft de Ombudsman twee rapporten uitgebracht, nadat de klachtencommissie uitspraak had gedaan. In de eerste zaak (*Openbaar rapport nr. 84/R115*) kwam de Ombudsman onder meer tot het oordeel dat de handelwijze van de Raad niet behoorlijk was omdat de Raad een rapport aan de rechter had gezonden, zonder dat de klager de gelegenheid had gehad de rapportage in te zien. De tweede zaak betrof, naast een klacht over de inhoud van het advies, ook een klacht over de procedure. Nadat namelijk de klachtencommissie de Raad had verzocht de rapportage te mogen inzien, heeft de Raad klager en diens ex-echtgenote om toestemming voor inzage gevraagd vanwege de privacy-gevoeligheid van het materiaal. De Ombudsman kwam tot het oordeel dat de Raad niet behoorlijk handelde door het overleggen van de rapportage aan de commissie geheel afhankelijk te stellen van de toestemming der beide betrokken ex-echtgenoten. (*Openbaar rapport nr. 84/R165.*)

Moederschap

Dan komen we nu terug op onze opmerking dat op grond van verricht onderzoek blijkt dat moeders moeten oppassen. In een in 1983 verschenen rapport van M. Andriessen e.a. wordt geschetst dat de moeder altijd al heeft moeten oppassen voor kindbescherming (*Voor het kind en tegen de moeder: een stukje kindbeschermingsgeschiedenis*, Kriminologisch Instituut, Rijksuniversiteit Groningen, 1983). Zo vond bijvoorbeeld de 'moederpolitiek' rond de eeuwwisseling geen neerslag in de eerste

kinderbeschermingswet, de Wet op de ouderlijke macht en de voogdij. Bij de toepassing van deze wet telde de moeder niet mee. Er werd alleen gekeken naar het gedrag van de vader (kostwinner) en wanneer deze uit de ouderlijke macht werd ontzet, omdat hij zich aan de financiële verantwoordelijkheid voor de kinderen onttrok, werd de moeder niet geacht de ouderlijke macht te kunnen behouden. De Kinderbescherming heeft traditiegetrouw altijd gekozen voor een beleid om 'afwijkende gezinnen' tot onder de 'rechtspraak vallende gezinnen' te maken en dit beleid treft dan onherroepelijk een groot aantal moedergezinnen.

Uit een steekproef van voorlichtingsrapporten van Raden voor de Kinderbescherming blijkt, dat kindbeschermingsmaatregelen voor meer dan de helft (65 procent) wordt geëist voor gezinnen waar de moeder als enige het ouderlijk gezag uitoefent, terwijl er natuurlijk verhoudingsgewijs veel minder moedergezinnen zijn. (M. Andriessen, *Op geraffineerde wijze*, Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform, december 1985). Een eerste belangrijke oorzaak voor dit hoge percentage lijkt volgens Andriessen te liggen in het feit dat moedergezinnen vaker dan echtpaargezinnen door buitenstaanders onder de aandacht van de RvdK worden gebracht. Bij echtpaargezinnen zijn het meestal de ouders zelf die bij de Raad aankloppen, omdat zij problemen hebben met hun kind, terwijl voor moedergezinnen geldt, dat ze veel vaker als probleem aangebracht worden door anderen. Er lijkt dus een grotere sociale controle op moedergezinnen te bestaan. Bovendien wordt bij moedergezinnen de oorzaak van de problemen bij de moeder gezocht (de moeder kan het niet aan), terwijl bij echtpaargezinnen de oorzaak bij het kind zelf wordt gezocht.

Een tweede oorzaak wordt gevonden in de geringere mogelijkheid van moedergezinnen om interventies van buitenaf af te weren. Echtpaargezinnen zijn beter in staat de kindbeschermers (vaak ook letterlijk) buiten de deur te houden en een belangrijke hulpbron lijkt het patriarchale en maritale gezag van de man te zijn. Wanneer een maatschappelijk werker van de Raad een echtpaar benadert, voert de man gewoonlijk het (hoogste) woord en verdedigt hij zichzelf en zijn gezin, terwijl de vrouw zich doorgaans afzijdig houdt. Wanneer over een moedergezin gerapporteerd wordt, wordt de moeder ook in een min of meer passieve rol beschreven en gaat er van haar geen dreiging uit. De rapporten over de moedergezinnen besteden vaak aandacht aan de ex-echtgenoten die, nu zonder hun patriarchale en maritale macht, niets meer tegen de Kinderbescherming kunnen ondernemen. Dat brengt mannen ertoe te eisen dat de kinderen bij hem komen wonen, met het idee dat dit hun positie tegenover de Kinderbescherming weer zal versterken. Dit heeft tot gevolg dat de moeder zich niet alleen tegen de Kinderbescherming, maar ook tegen haar ex-man moet verweren. Kortom, de breuk in de patriarchale en

maritale macht in een moedergezin maakt het tot een kwetsbare eenheid.

Bovendien moeten gescheiden vrouwen, ongehuwde moeders en moeders met een niet-burgerlijke levensstijl, opboksen tegen de neiging van kindbeschermers hen als slechte moeders af te schilderen, om daarmee de weg vrij te maken voor het beperken van haar gezag. Andriessen pleit voor een andere benadering van moeders, waarbij niet uitgegaan wordt van burgerlijke ideaalbeelden, maar waarbij de situatie van vrouwen als reëel wordt aanvaard. De bestaande gezinsideologie en moederbeelden drijven te veel een wig tussen moeder en kind, hetgeen voor geen van beide gunstig is.

Omgangsrecht

Tenslotte nog een enkele mededeling over de *continuing story* van het omgangsrecht. Op 2 mei 1985 is het nieuwe Wetsontwerp 18 964 *nadere regeling van de omgang in verband met scheiding* aan de Tweede Kamer aangeboden. Op een aantal punten lijkt dit wetsontwerp een verbetering in vergelijking met het inmiddels ingetrokken wetsontwerp 15 638. Dit is slechts schone schijn.

In de eerste plaats is in dit wetsontwerp niets terug te vinden van de inzichten die inmiddels in bredere kring zijn ontwikkeld inzake de structurele machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Het *Beleidsplan Emancipatie* van de regering is blijkbaar nog niet op het Departement van Justitie aangekomen.

In de tweede plaats wordt in de Memorie van Toelichting aangekondigd dat we de regeling van een aantal zaken, zoals de plicht tot informatie van de ouder-niet-voogd: kort gezegd, het toekennen van een deel van het gezag aan de niet met het gezag belaste ouder (!), binnenkort in een apart wetsontwerp kunnen verwachten. Mocht de vrouwenbeweging op grond van dit wetsontwerp denken dat zij met de gevoerde strijd rond het omgangsrecht blijvend succes heeft gehad, dan komt zij bedrogen uit. Het succes zal slechts van korte duur zijn.

In de derde plaats acht men het volgens de Memorie van Toelichting niet nodig opnieuw deskundigen te consulteren, omdat men niet verwacht nieuwe gezichtspunten te vernemen. Helaas blijkt ook weinig van kennisname van 'oude' gezichtspunten, zoals bijvoorbeeld van het advies van de Emancipatieraad van 4 september 1981. Inmiddels heeft het Ministerie wel ongevraagd adviezen gekregen, zoals bijvoorbeeld van de Nederlandse Gezinsraad, *Omgang en echtscheiding*, augustus 1985. Ook is er een verslag verschenen van een onderzoek naar de omgangsregeling van J. Griffiths en E. Hekman, *De totstandkoming van een bezoeksregeling na echtscheiding*, 1985.

Nora Holtrust en Ineke de Hondt

In deze kroniek wil ik aandacht besteden aan diverse facetten van het relatievermogensrecht. Er is nogal wat nieuws te vermelden sinds de vorige aflevering. De begroting van het Ministerie van Justitie voor 1986 is verschenen, een voorontwerp van wet op de pensioenverrekening is gepubliceerd, de Successiewet is aangepast in een voor samenwoners gunstige zin en tenslotte is er nogal wat jurisprudentie verschenen op het terrein van huwelijksvermogensrecht en alimentatie.

Justitiebegroting voor 1986

In de justitiebegroting (Kamerstuk 19200 hoofdstuk VI, nr. 2) wordt een aantal activiteiten aangekondigd die aan het emancipatiebeleid een nieuwe impuls moeten geven. Een van die activiteiten is het opstellen van een inventarisatie van alle onderwerpen op het terrein van Justitie die te maken hebben met de positie van de vrouw. Naar aanleiding van deze inventarisatie zullen per onderwerp beleidsvoornemens worden geformuleerd. Een termijndicatie wordt voor dit project jammergenoeg niet aangegeven. Het blijft op dit punt afwachten. In het bij de begroting gevoegde overzicht van wetgevingsactiviteiten (pag. 28 en 29) wordt een dergelijke tijdsaanbuiding echter in een aantal gevallen wel gegeven. Wat kunnen we het komende jaar op het terrein van het relatievermogensrecht verwachten?

Het aangekondigde voorontwerp voor de pensioenverrekening is inmiddels gepubliceerd. Zie hierover nader onder *Verrekening van pensioenrechten bij scheiding*, verderop in dit artikel.

Een wetsvoorstel omtrent de limitering van alimentatie in tijdsduur is tijdens het ter perse gaan van deze kroniek ingediend bij de Tweede Kamer (Tw. K. 85/86, nr. 19295). In de volgende kroniek zal ik hierop ingaan.

De berekening van de hoogte van alimentatie is eveneens een aandachtspunt ten departemente. Er wordt momenteel overleg gevoerd met de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak, waarbij de vraag centraal staat of het wenselijk is de wijze van berekening wettelijk vast te leggen. Zoals wellicht bekend is, heeft de Vereniging voor Rechtspraak richtlijnen opgesteld (*Trema-special 1982*, nr. 1, pag. 1-40) die vrij algemeen door de rechterlijke macht worden toegepast. Dit systeem laat de rechter echter in principe vrij de richtlijnen al dan niet toe te passen. Het is uiteraard van belang dat er in de verschillende arrondissementen een zo groot mogelijke rechtsgelijkheid bestaat. Maar in alimentatiekwesties speelt ook de sociale dienst een grote rol. Mijns inziens biedt de rechterlijke vrijheid in deze problematiek een mogelijkheid om met verschillen in het beleid van de diverse sociale diensten rekening te houden. Men denke bijvoorbeeld aan de problemen die zich kunnen voordoen bij doorlopende ouderlijke macht na echtscheiding. Dient de rechter hier een beslissing over kinderalimentatie te nemen? Welke uitkering verstrekt de sociale

dienst in een dergelijk geval aan de bijstandsgerechtigde ouder? Zie hieromtrent de mededelingen van de Landelijke Werkgroep Vrouw en Recht in *Advocatenblad 1985*, nr. 16, pag. 399-401.

Verder wordt op het departement gebroed op een vermogensrechtelijke regeling met betrekking tot de niet-huwelijkse samenlevingsvormen. Hierbij wordt ook de vraag betrokken of andere aspecten van de samenlevingsproblematiek, zoals bijvoorbeeld registratie, eveneens moeten worden geregeld. Deze aankondiging doet enerzijds vragen rijzen naar het emancipatoire karakter van een dergelijke regeling, anderzijds wordt de meer principiële vraag opgeroepen of de overheid op dit terrein wel regelend op moet treden. Immers, samenwoners beschikken nu over een grote vrijheid met betrekking tot de vermogensrechtelijke vorm van hun relatie in vergelijking met gehuwden. Het is de vraag of deze plannen er niet toe zullen leiden dat deze vrijheid sterk wordt beperkt, terwijl dit wellicht niet noodzakelijk is. Enfin, voorlopig blijft het wachten op een departementale standpuntbepaling.

Verrekening van pensioenrechten bij scheiding

Medio oktober heeft het Ministerie van Justitie een voorontwerp van wet gepubliceerd waarin een regeling is opgenomen voor verrekening van pensioenrechten bij scheiding. Aanleiding voor deze komende wettelijke regeling vormde het arrest Boonvan Loon, HR 27 november 1981, NJ 82, 503. In dit arrest werd de rechtsregel aanvaard dat, anders dan tot die tijd gebruikelijk was, de door beide echtgenoten opgebouwde pensioenrechten in het algemeen voor het gedeelte dat op het tijdstip van de ontbinding van de gemeenschap door echtscheiding reeds was opgebouwd, bij de verdeling van de gemeenschap door middel van waardeverrekening in aanmerking moeten worden genomen. Aan deze regel legde de Hoge Raad de gedachte ten grondslag dat terzake van pensioenrechten niet alleen verknoptheid bestaat met de persoon van de rechthebbende, maar dat tevens een niet te verwaarlozen band bestaat met de persoon van de andere echtgenoot. Deze band bestaat hierin, dat het ouderdomspensioen (o.p.) uit maatschappelijk oogpunt bestemd is te voorzien in de behoeften van beide echtgenoten en dat de opbouw van het pensioen, gezien de financiering uit de huwelijksgemeenschap en gezien de veelal bestaande taakverdeling binnen het huwelijk, geacht moet worden door gemeenschappelijke inspanning tot stand te zijn gekomen. Een en ander zou voortvloeien uit art. 1:81 BW, de zorgverplichting. De Hoge Raad stelde verder dat bij deze pensioenverrekening eveneens het weduwenpensioen moet worden betrokken dat aan de gescheiden echtgenote ten goede zal komen, het zogenaamde bijzonder weduwenpensioen (b.w.p.). Deze beslissing van de Hoge Raad is gevolgd door een aantal andere, waarin vooral de wijze

van verrekening centraal stond, zie ook *Nemesis* 1984/85 nr. 3, pag. 154 e.v.

Naar aanleiding van dit rechtersrecht is een aantal vragen gerezen, met name over de relatie tussen het huwelijksgoederenregime en het recht op verrekening, omtrent het aanvullende karakter van dit recht, alsmede omtrent de soorten pensioenaanspraken die bij de verrekening zouden moeten worden betrokken. Een vraag van praktische aard, maar daarmee niet minder belangrijk, betreft de wijze van verrekening. De Hoge Raad spreekt in genoemde uitspraken zijn voorkeur uit over verrekening in de vorm van een voorwaardelijke uitkering geboden aan het leven van beide betrokkenen, ingaande tegelijk met de o.p.- uitkeringen. Deze vorm van verrekening is ook het meest in overeenstemming met het pensioenrecht zelf. Dit heeft echter tot gevolg dat de ex-echtgenoten, soms na vele jaren, weer contact met elkaar moeten opnemen. Het Ministerie beoogt met de voorgestelde regeling slechts een stroomlijning van het recht dat door het arrest is gevormd, zo blijkt uit de toelichting (pag. 2). De reacties in de samenleving op het arrest zijn dermate positief geweest dat men op het Departement geen aanleiding ziet een fundamenteel andere oplossing voor te stellen. Ook ten aanzien van de werking van de nieuwe regeling wordt in het voorontwerp aansluiting gezocht bij het pensioenarrest; dit arrest zal slechts van toepassing zijn op schenkingen die plaatsvinden na inwerkingtreding van deze wet. In deze paragraaf zal ik ingaan op de belangrijkste punten van het voorontwerp.

Inhoud van het voorontwerp

Het voorontwerp regelt niet enkel pensioenverrekening bij echtscheiding, ook de scheiding van tafel en bed is in dit kader van belang, art. 1. Dit ligt voor de hand, omdat bij scheiding van tafel en bed tevens ontbinding van de huwelijksgemeenschap plaatsvindt (art. 1:99 BW) en de pensioenopbouw na die tijd niet meer als het resultaat van een gemeenschappelijke inspanning is te beschouwen. Het voorontwerp behandelt uitsluitend de pensioenverrekening van echtgenoten. Hoewel sommigen hier misschien een ongelijke behandeling in willen zien, lijkt deze beperking me voorlopig zinnig. Immers, partnerpensioenen zijn nog geen algemeen verschijnsel. Wel houdt het voorontwerp rekening met toekomstige ontwikkelingen, in elk geval van weduwnpensioenen. In het voorontwerp wordt derhalve consequent gesproken over 'nabestaandenpensioen'. Onder deze term kan eventueel ook worden begrepen het partnerpensioen.

Van belang is de keuze die het voorontwerp maakt ten aanzien van de voor verrekening in aanmerking komende pensioenregelingen. Deze zijn opgesomd in het derde lid van art. 1, terwijl in lid 2 uitdrukkelijk onder een o.p. een herberekening invaliditeitspensioen mede wordt begrepen.

De kern van de verrekeningsregeling is opgenomen in art. 2 lid 1: 'In geval van scheiding en voorzover de ene echtgenoot na de sluiting van het huwelijk met de andere echtgenoot en voor hun scheiding

pensioenaanspraken heeft opgebouwd, heeft die andere echtgenoot overeenkomstig het bepaalde bij of krachtens deze wet jegens het uitvoeringsorgaan recht op uitbetaling van een deel van elke van de uit te betalen termijnen van het ouderdomspensioen. Dit recht gaat in op de dag waarop het ouderdomspensioen ingaat of, indien de scheiding nadien plaatsvindt, op het tijdstip van scheiding en eindigt met het einde van de maand waarin een der echtgenoten is overleden.'

Met deze formulering is de pensioenverrekening losgekoppeld van het huwelijksgoederenregime. Hiermee wordt weliswaar afgeweken van de daaromtrent in het pensioenarrest neergelegde regel, maar tevens een belangrijk strijdpunt in de literatuur beslist. Deze beslissing is gezien in het licht van de vrouwenemancipatie van groot belang. Het stelsel van de koude uitsluiting staat op zichzelf aan pensioenverrekening niet meer in de weg. Dit betekent echter niet dat de pensioenverrekening een dwingendrechtelijk karakter krijgt. In het voorontwerp lijkt de basis voor de verrekening niet meer de verzorgingsplicht, maar is er veeleer sprake van een nieuw echtscheidingsgevolg, naar zijn aard vergelijkbaar met de alimentatieplicht. De regeling heeft derhalve een aanvullend karakter. Art. 4 geeft echtgenoten het recht om bij notariële akte af te wijken van art. 2 lid 1. Dit kan zowel staande huwelijk als tijdens of na de scheiding gebeuren, mits binnen twee jaar na de scheiding. Daarmee wordt nu waarschijnlijk het pensioenconvenant geïntroduceerd in het echtscheidingspakket, indien de pensioenverrekening niet reeds bij huwelijksvoorwaarde is uitgesloten. Volledigheidshalve zij er wel op gewezen dat de gescheiden vrouw, in de toekomst wellicht ook de gescheiden man, van rechtswege aanspraak heeft op een b.w.p. (art. 8a Pensioen- en Spaarfondsenwet). Het aanvullende karakter van de wettelijke regeling wordt in de toelichting verdedigd door te wijzen op het veronderstelde, eveneens aanvullende karakter in het huidige recht. De voorwaarde van wijziging bij notariële akte biedt de waarborg dat de vrouw in elk geval niet zonder op dit punt voorgelicht te zijn, van haar recht zal afzien. De loskoppeling van het huwelijksgoederenregime heeft tot gevolg dat het door de man opgebouwde pensioen voor de huwelijkssluiting niet meer in de berekening wordt betrokken. Dit is in het huidige recht wel zo, nu de verrekening wordt bekeken in het licht van de algehele gemeenschap, aangezien in beginsel alle baten en lasten in de gemeenschap vallen (art. 1:94 BW). Deze afwijking van het pensioenarrest lijkt mij juist, immers de vrouw heeft de voor het huwelijk opgebouwde rechten niet meeverdiend. Een belangrijke verbetering ten opzichte van het huidige recht brengt art. 2 op het punt van de voldoening aan de verrekeningsvordering. De vrouw krijgt nu het afdwingbaar recht jegens het 'uitvoeringsorgaan' op uitbetaling van het ingegane o.p.. Daarmee worden bezwaren als het gedwongen onderhouden van contacten met de ex-echtgenoot vermeden. Bovendien worden de aanspraken van de gescheiden vrouw veilig gesteld voor een mogelijk beslag op het pensioenrecht van de man in art. 9.

De vraag, op welke wijze verrekend moet worden, wordt in het voorontwerp nog niet definitief opgelost: op dit punt worden twee alternatieven aangeboden. Daartoe is art. 3 in twee versies opgenomen. De problemen bij de verrekening rijzen door het eigenaardige karakter van het pensioenrecht. Het betreft een voorwaardelijk recht op uitkering. Daarvan kan weliswaar een zogenaamde contante waarde worden berekend, maar deze berekening is mede afhankelijk van de leeftijd van belanghebbenden. Dit heeft bijvoorbeeld tot gevolg dat het weduwenpensioen van een vrouw die veel jonger is dan haar man een beduidend hogere contante waarde heeft dan van een vrouw die even oud is als haar man. Het is om dezelfde redenen goed mogelijk dat de contante waarde van een weduwenpensioen van een vrouw hoger is dan de contante waarde van het o.p. van haar veel oudere man. In dergelijke gevallen rijst de vraag naar de wenselijkheid van een matiging van de pensioenverrekening. Nu immers alleen de contante waarde van de pensioenrechten kan worden verrekend, zou dit er in laatstgenoemd voorbeeld toe kunnen leiden dat de vrouw moet 'bijbetalen'. Het voorontwerp geeft twee oplossingen voor dit probleem.

Variant a van art. 3 lid 1:

'Het deel (van elk van de uit te betalen termijnen van het o.p., *W.E.*) wordt zodanig berekend dat aan degene met een recht op uitbetaling als bedoeld naar verwachting een bedrag zal kunnen worden betaald waarvan de contante waarde gelijk is aan de helft van de contante waarde van het ouderdomspensioen dat zou moeten worden uitbetaald als uitsluitend rekening zou worden gehouden met deelnemingsjaren gelegen tussen de sluiting van het huwelijk van de ene echtgenoot met de andere echtgenoot en het tijdstip van hun scheiding verminderd met de helft van de contante waarde van het daarbij behorende nabestaandenpensioen.

Lid 2: In afwijking van het eerste lid bedraagt het deel bedoeld in art. 2 eerste lid, nooit meer dan de helft van het ouderdomspensioen als in het eerste lid bedoeld.'

Deze variant sluit het meest aan bij de verrekenmethode van de Hoge Raad in het Boon-van Loon-arrest. Uitgekeerd wordt het verschil tussen de helft van het o.p. en de helft van het b.w.p., voor zover tijdens het huwelijk opgebouwd. In lid 2 is een mitigeringsclausule opgenomen, waardoor de pensioengerechtigde nooit meer dan 50 procent van zijn o.p.-uitkering hoeft af te staan. Hier rijzen wellicht problemen in het niet in de Toelichting gememoreerde geval dat de pensioengerechtigde meer dan eenmaal is gescheiden.

Variant b van art. 3 luidt:

'Het deel (van elke van de uit te betalen termijnen van het o.p., *W.E.*) bedraagt de helft van het ouderdomspensioen dat zou moeten worden uitbetaald als uitsluitend rekening zou worden gehouden met deelnemingsjaren gelegen tussen de huwelijkssluiting en het tijdstip van scheiding.'

Deze regeling is uiteraard veel eenvoudiger dan variant a, maar verschilt nogal wat van de methode van de Hoge Raad. Bovendien wordt hier geen re-

kening gehouden met een eventueel opgebouwd nabestaandenpensioen. Mijsns inziens verdient variant a de voorkeur, enerzijds omdat deze beter aansluit bij de situatie waarin partijen verkeren, anderzijds omdat de tweede variant in sommige gevallen erg nadelig kan zijn voor de pensioengerechtigde echtgenoot. In die gevallen zal zeker, waar mogelijk, gebruik worden gemaakt van de mogelijkheid de pensioenverrekening uit te sluiten, bijvoorbeeld bij huwelijkse voorwaarden. In dat geval heeft een wettelijke regeling weinig zin.

Al met al biedt dit voorontwerp een uit emancipatieoogpunt acceptabele regeling van de pensioenverrekening. De regeling staat los van het huwelijksvermogenregime, waardoor een soms lang geleden gemaakte keus op dit punt geen nadelige gevolgen hoeft te hebben. Huishoudelijk werk wordt nu wettelijk erkend als factor die de gezinswelstand mede tot stand heeft gebracht. De verrekeningsgerechtigde krijgt een vordering jegens de uitbetalingsinstantie, waardoor ongewenst contact tussen de echtgenoten niet meer noodzakelijk is. Daarmee krijgt de gescheiden vrouw iets meer financiële zelfstandigheid. Bovendien houdt de voorgestelde regeling rekening met het hopelijk in de toekomst te realiseren weduwnaarspensioen. Dit voorontwerp zal derhalve vrouwen niet in hun carrièremogelijkheden belemmeren door uitsluitend van een traditionele rolverdeling uit te gaan. Wellicht zien mannen door de naderende algemene plicht tot pensioenverrekening het belang van carrièremogelijkheden voor vrouwen zelfs beter in.

Wijzigingen in de Successiewet

Hoewel betwist kan worden of de successiewetgeving tot het relatievermogensrecht behoort, leek het me toch nuttig aan de wetswijziging, die op 1 januari 1985 (S. 1984, 545) in werking is getreden, aandacht te besteden. De wetgever heeft met deze wetswijziging beoogd de buiten-huwelijk samenwonenden en de gehuwden in fiscaal opzicht meer aan elkaar gelijk te stellen. Hij heeft daarbij getracht de ontwikkelingen in de samenleving bij te houden of zelfs voor te zijn. Zo wordt behalve naast de buiten-huwelijkse 'tweere relatie' ook aandacht besteed aan de 'meerrelatie'. Onder tweere relatie wordt verstaan het samenlevingsverband van twee personen die tezamen, eventueel met hun kinderen, een gemeenschappelijke huishouding voeren. Van een meerrelatie wordt gesproken indien meer dan twee personen een gemeenschappelijke huishouding voeren. Nadere eisen worden aan de aard van de relatie niet gesteld, uitgezonderd wordt slechts de relatie tussen ouder en minderjarig kind (art. 24 lid 2 sub a en b).

De samenwoner wordt terzake van een verkrijging door schenking of bij overlijden van zijn partner ingedeeld in groep 1, evenals de gehuwde nabestaande, indien voldaan is aan de volgende voorwaarden (art. 24 lid 2 sub a en b):

- a ten tijde van de verkrijging is sprake van een gemeenschappelijke huishouding; en
- b deze gemeenschappelijke huishouding heeft ten

minste een aaneengesloten periode van vijf jaar geduurd, waarbij de periode voor de 22-jarige leeftijd van de partners niet meetelt.

Het is duidelijk dat vanwege voorwaarde sub b van een echte gelijkstelling geen sprake is, immers van echtgenoten wordt in het kader van de Successiewet niet geëist dat het huwelijk vijf jaar heeft geduurd. Deze eis lijkt me bovendien onredelijk nu het niet waarschijnlijk is dat samenwonenden onmiddellijk na de start van hun gemeenschappelijke huishouding een testament met begunstiging van hun partner zullen maken. Bovendien kunnen voor een gelijkstelling van de partners en gehuwden mijns inziens ook andere criteria in aanmerking komen, bijvoorbeeld het eventuele bestaan van kinderen die uit deze relatie zijn geboren. Evenmin is duidelijk waarom de vijftiestermijn pas gaat lopen als de partners ten minste 22 jaar zijn. Op zijn minst lijkt aansluiting bij de grens van handelingsbekwaamheid (21 jaar, art. 1:233 jo 234 BW) voor de hand liggend. Voor de duidelijkheid zij vermeld dat de voorwaarden van vijftiestermijn en 22-jarige leeftijd reeds voor de wetwijziging golden.

De vrijstellingen voor echtgenoten en partners in twee- of meerrelaties zijn evenmin gelijk. De vrijstelling voor de partner in een tweerelatie is verhoogd tot de vrijstelling voor een echtgenoot, mits uiteraard de gemeenschappelijke huishouding vijf jaar heeft geduurd. (art. 32 lid 1, ten 4e sub a en e). De vrijstelling bedraagt dan f 444.317,- (1985 art. 32 lid 1, ten 4e sub a en e). De partner uit een meerrelatie komt slechts in aanmerking voor een halve echtgenotenvrijstelling (f 222.159,-) indien de samenleving vijf jaar duurde. Kan aan de voorwaarde van een vijf jaar durende samenwoning niet worden voldaan, dan hebben de partners slechts recht op een evenredig gedeelte van de halve echtgenotenvrijstelling (art. 32 lid 1, ten 4e sub e). Wat er zij van de ongelijke behandeling van partners uit twee- en meerrelaties, het is volstrekt onduidelijk waarom de partner uit een tweerelatie bij een kortere samenlevingsduur geen recht krijgt op een evenredig gedeelte van de gehuwdenvrijstelling.

De verhoging van de vrijstelling voor partners heeft overigens tot gevolg dat een verkrijging krachtens een verblijfsbeding tussen samenwoners thans wel bij de heffing wordt betrokken (artt. 10 en 11). Ook de verkrijging van de partner ter voldoening aan een enkel uit de regelen van moraal of fatsoen voortvloeiende verplichting tot verzorging na het overlijden van de schuldenaar (de natuurlijke verbintenis), wordt nu fictief als een verkrijging krachtens erfrecht aangemerkt (art. 33 lid 1 sub 12 tweede zin). Een wijziging die zowel gevolgen heeft voor de langstlevende echtgenoot als voor de nabestaande partners betreft de imputatie van pensioenen. Sedert 1 januari 1985 blijft de korting op vrijstelling ingevolge de pensioenrechten voor de echtgenote (nu het weduwnaarspensioen nog niet gebruikelijk is, zal deze situatie zich voor de echtgenoot niet voordoen) beperkt tot de helft van het pensioenrecht. Deze korting is echter tevens aan een getalsmatig maximum gebonden, zodat altijd een vrijstelling na pensioenaf trek zal resteren van tenminste

f 126.947,- (1985, art. 32 lid 3). Deze wijziging is een gevolg van het arrest Boon-van Loon, HR 27 november 1981, NJ 82 nr. 503, waarin werd vastgesteld dat pensioenrechten geacht worden door de inspanningen van beide echtgenoten te zijn opgebouwd. Daarom kan slechts de helft van het pensioenrecht als verkrijging worden aangemerkt (en op de vrijstelling worden bekort). Op dit punt is de wetgever tevens vooruitgelopen op toekomstige ontwikkelingen door het Boon-van Loon-principe analoog toe te passen op de niet-huwelijkse samenleving. Een gelijkkluidende regeling is opgenomen voor de nu nog niet voorkomende partnerpensioenen (art. 32 lid 3). Met deze ontwikkeling wordt de emancipatie van de vrouw mijns inziens bevorderd, zij het in bescheiden mate. Het creëren van een weduwen- of partnerpensioen zal weliswaar meer effect hebben voor de emancipatie, omdat daarmee ook vrouwen in staat worden gesteld door middel van een carrière buitenshuis hun gezin een toekomstige bestaanszekerheid te bieden. Maar de in deze wijziging van de Successiewet gerealiseerde erkenning dat het pensioenrecht mede door de inspanningen van de huisvrouw is opgebouwd, lijkt me een stap op de weg naar de erkenning van de economische waarde van huishoudelijk werk en daarmee naar financiële zelfstandigheid van de vrouw.

Recente rechtspraak

Het gebruik van de maatschap voor de regeling van de vermogensrechtelijke betrekkingen tussen ongehuwde samenwoners is niet meer mogelijk sinds HR 8 juli 1985, nr. 22.395 (niet gepubliceerd). Zie een bericht hierover van Van Mourik, *WPNR* 5751. Dit betekent onder andere dat nu overdrachtsbelasting kan worden geheven bij de inbreng van een woning, nu een vrijstelling daarvan ex art. 15 lid 1 letter e WBR (Wet op belastingen van rechtsverkeer) niet meer mogelijk is. De bescherming van het gebruik door beide echtgenoten van de echtelijke woning krijgt behalve in art. 1:88 BW ook gestalte in art. 1623g BW. Dit brengt mee dat de verhuurder krachtens art. 1623b lid 3 BW de opzegging tevens moet richten tot de echtgenoot die medehuurder is, HR 4 oktober 1985, *RvdW* 1985, 176. Indien echtgenoten die gehuwd zijn in gemeenschap van goederen het bestuur aan één van de echtgenoten overlaten, kan zich bij een echtscheidingsprocedure het probleem voordoen dat de andere echtgenoot niet over voldoende financiële middelen beschikt om de nota's van de raadsman te voldoen. Bijvoorbeeld als de gemeenschap dermate welvarend is dat geen beroep kan worden gedaan op kosteloze rechtsbijstand. Een dergelijk geval deed zich voor in een kort geding voor de President van de Haagse Rechtbank, 29 januari 1985, *RvdW* 1985, 56. In casu kon de vrouw de voorschotdeclaratie niet voldoen omdat de man de gemeenschap beheerde en haar niet voldoende middelen ter beschikking stelde. Zij vorderde dat de man haar voldoende gelden ter beschikking zou stellen. De President veroordeelde partijen over te gaan tot een gedeeltelijke scheiding en deling. Deze oplossing

heeft nogal wat kritiek ontmoet (Van Mourik, *WPNR 5734* en Kraan en Tomlow, *WPNR 5746*). Duidelijk is dat het hier een gemeenschapsschuld betreft, waar de man weliswaar niet voor aansprakelijk kan worden gesteld, maar die wel verhaalbaar is op de gemeenschap (art. 1:94 BW). Er ontstaat dan wellicht een formeel wat onaangename situatie, omdat de vrouw de rekening niet kan voldoen. De raadsman kan zich echter mijns inziens niet op grond van art. 49 Wet tarieven in burgerlijke zaken aan de zaak onttrekken zonder in strijd te handelen met de goede trouw. De gemeenschap biedt immers voldoende verhaal.

De traditionele rolverdeling tussen man en vrouw, waarbij de man het beheer van de financiën op zich neemt, kan ook tot problemen leiden als bij de echtscheiding blijkt dat een verrekenbeding in de huwelijkse voorwaarden niet is nageleefd. In HR 15 februari 1985, *RvdW 1985, 46* week de feitelijke financiële gang van zaken nogal af van de huwelijkse voorwaarden van partijen. Deze bepaalden in casu dat de vrouw telkenjare een geldvordering zou krijgen op de man ten bedrage van de helft van de besparingen. Partijen hebben zich daar echter nooit aan gehouden en de man heeft de besparingen steeds in hun geheel belegd. De vrouw vordert nu de helft van het vermogen dat door de belegging van de besparingen is verkregen. De man stelt dat inderdaad nog conform de huwelijkse voorwaarden moet worden afgerekend, maar dat dit uitsluitend de jaarlijkse nominale besparingen kan betreffen, zonder rentevergoeding. Mocht de stelling van de man gehonoreerd worden, dan zou de totale beleggingswinst ten goede komen aan de man en het niet-naleven van de huwelijkse voorwaarden voor hem heel voordelig zijn, maar voor de vrouw uiterst nadelig. De Hoge Raad onderschrijft in casu het standpunt van het Hof, luidende dat gezien de feitelijke gang van zaken 'de redelijkheid en de billijkheid meebrengen dat de vrouw jegens de man aanspraak heeft op de helft van de waarde van het vermogen dat door belegging van de eerderbedoelde besparingen is verkregen'. Aldus worden vrouwen die het beheer van de financiën aan hun man overlaten in een dergelijk geval toch be-

schermde, ook al wordt in de huwelijkse voorwaarden een zelfstandiger optreden van hen geëist.

Art. 1:160 BW geeft nog steeds aanleiding tot nieuwe procedures. In HR 15 juli 1985, *RvdW 1985, 153* werd de vraag aan de orde gesteld of dit artikel ook geld als een voorlopige alimentatievoorziening wordt gevraagd. De Hoge Raad wijst deze stelling zonder meer af, nu de tekst van art. 1:160 BW immers duidelijk ziet op een situatie na echtscheiding. 'Het middel gaat ervan uit dat, ingeval de vrouw tijdens het geding tot echtscheiding met een andere man zou samenleven als waren zij gehuwd, zij voor haar levensonderhoud voor de duur van dat geding geen beroep zou kunnen doen op haar echtgenoot, aangezien in dat geval de verplichting om in haar levensonderhoud te voorzien op die andere man zou rusten. Dit uitgangspunt vindt geen steun in het recht (...)' De Hoge Raad sluit hiermee aan op de tot nu toe gevolgde lijn van de restrictieve toepassing van art. 1:160 BW.

In HR 15 juli 1985, *RvdW 1985, 155* stond de kwestie van de berekening van de alimentatie centraal. De man heeft bij de scheiding en deling de echtelijke woning toegescheiden gekregen. De daaruit ontstane schuld aan de vrouw heeft hij hypothecair gefinancierd. De aflossingsverplichtingen die daaruit zijn ontstaan, wil hij nu in mindering brengen op de alimentatie. Het Hof Arnhem honoreert dit standpunt van de man echter niet. De Hoge Raad is het daarmee eens nu: '(...) bij het oordeel of de man in staat is bij te dragen in de kosten van levensonderhoud van de vrouw met de aflossingen op die lening daarom geen rekening behoort te worden gehouden omdat van de vrouw niet valt te vergen dat zij meedraagt aan het in onbezwaarde eigendom verkrijgen van diens woning.' In de feitelijke instanties heeft de man nog een ander interessant punt aangesneden. De vrouw heeft haar baan opgezegd om een opleiding te gaan volgen. De man stelt dat de vrouw zich daardoor onnodig behoeftig heeft gemaakt. Het Hof wijst deze stelling echter af, nu de vrouw haar kansen op een vaste werkkring door het volgen van deze opleiding heeft vergroot.

Wendelien E. Elzinga

Relatievermogensrecht

Feitelijk gescheiden: wie betaalt de schulden?

Een man in Nijmegen verlaat in juli 1985 de echtelijke woning om gescheiden van zijn vrouw te gaan wonen. Zijn echtgenote blijft met hun tweejarige dochter en een schuld van circa f 8.800,- aan het energiebedrijf in de woning achter. Het betrof hier een schuld met betrekking tot de levering van energie aan de echtelijke woning en aan het restaurant dat op een ander adres door de man werd geëxploiteerd; het contract stond op naam van de man. De vrouw wordt aangesproken maar kan de schuld niet betalen. Nog diezelfde maand gaat het energiebe-

drijf tot afsluiting over bij de vrouw en weigert daarbij (her)aansluiting op naam van de vrouw totdat de schuld van de man door de vrouw is betaald.

Een ander voorbeeld. In Amsterdam ontvangt een vrouw in september jongstleden een acceptgiro van f 1.846,20 die betrekking heeft op een oude energieschuld op het oude adres waar zij vroeger met haar ex-echtgenoot heeft gewoond, van wie zij sinds begin 1984 is gescheiden. De vordering betrof een zekere periode tot 3 juni 1982. Als de vrouw weigert te betalen, sluit het GEB op 23 oktober 1985 haar energietoevoer af. Eerst dreiging met een kort geding leidt tot heraanluiting. En zo kunnen nog

meer voorbeelden gegeven worden.

Indien men deze gevallen voorlegt aan juristen en niet-juristen, heerst ongelooft en de overtuiging 'dat zo iets toch niet kan'. Toch vinden deze afsluitingen plaats, waarbij het energiebedrijf zich beroept op art. 85 lid 1 BW:

De ene echtgenoot is naast de andere voor het geheel aansprakelijk voor de door deze ten behoeve van de gewone gang van de huishouding aange-gane verbintenissen, met inbegrip van die welke voortvloeien uit de door hem als werkgever ten be-hoeve van de huishouding aange-gane arbeidsover-eenkomsten.

Al in april vorig jaar signaleerde de Stichting de Ombudsvrouw Amsterdam, dat in een toenemend aantal gevallen vrouwen werden aangesproken voor schulden van hun (ex-)echtgenoot waarmee de samenwoning was verbroken. In alle gevallen ging het daarbij om energieschulden, veelal ontstaan op het oude adres van de man, waarvoor de vrouw ex art. 85 lid 1 BW werd aangesproken onder bedreiging van afsluiting c.q. onder weigering de vrouw een aansluiting op eigen naam te geven. Zie hiervoor Het Parool 18 april en 9 mei 1985. Het onderstaande geldt echter niet alleen voor energieschulden.

Het komt steeds vaker voor dat echtgenoten uit elkaar gaan zonder direct de echtscheidingspro-cedure in te stellen. Het verkrijgen van rust, van een eigen woning en zelfstandigheid — en soms zelfs van veiligheid — is vaak een dringender noodzaak

dan het instellen van de echtscheidingsprocedure. Met name in die gevallen, waarin de verdeling van de eigendom geen grote problemen geeft en er geen kinderen zijn of een regeling met betrekking tot de kinderen geen grote verschillen van mening oplevert, is het verkrijgen van rust vaak belangrijker dan het instellen van deze nog altijd onaangename pro-cedure.

In een tijd waarin het belastingrecht en het sociale-zekerheidsrecht steeds sterker uitgaan van het al dan niet feitelijk samenwonen, verliest het op korte termijn instellen van een echtscheidingsprocedure in veel gevallen aan belang. In dat opzicht zien wij hier een vergelijkbare ontwikkeling als bij het sluiten van het huwelijk. In die maatschappelijke context gaat art. 85 lid 1 BW een steeds ongelukkiger rol spelen. De kern van het probleem ligt in het feit dat art. 85 lid 1 geen onderscheid maakt tussen echtgenoten die samenwonen en echtgenoten die niet samenwonen. De heersende leer — unaniem alle schrijvers* — is, dat dit onderscheid ook niet ge-maakt dient te worden. Ik ben van mening dat wel moet worden onderscheiden. Alvorens dit toe te lichten lijkt het nuttig een overzicht te geven van de belangrijkste juridische knelpunten met betrekking tot art. 85 lid 1 BW.

Wat betekent 'aansprakelijk'?

In elke verbintenis zijn drie elementen te onderscheiden:

	VORDERING(SRECHT)	RECHTSVORDERING	VERHAAL(SRECHT)
actieve kant	= het rechtens kunnen eisen van de prestatie	= het in rechte kunnen eisen van de prestatie	= het kunnen uitwinnen van het vermogen van de debiteur (1177 en 1178 BW)
	SCHULD	AANSPRAKELIJKHEID	HAFTUNG
passieve kant	= het rechtens gehouden zijn te presteren	= het in rechte kunnen worden aangesproken	= uitwinbaarheid van het vermogen van de debiteur (1177 en 1178 BW)

In titel 6 van BW I wordt met aansprakelijkheid steeds het tweede element aan de passieve kant bedoeld: het in rechte kunnen worden aangesproken. De vraag op welk vermogen de schuld kan worden uitgewonnen ('Haftung' of verhaalsaansprakelijkheid) wordt beantwoord in titel 7 (zie met name de artt. 94 lid 2, 95 lid 1, 96 lid 1 en 102) met als hoofdregel: alle schulden van beide echtgenoten vallen in de gemeenschap, d.w.z. de schulden van de echtgenoten kunnen op het gemeenschapsvermogen worden verhaald. Wij zien hier in feite een herhaling van de algemene regel in art. 1177 BW.

Is degene die aansprakelijk is ook partij?

Bijna unaniem wordt deze vraag met 'nee' beantwoord. Anders: De Bruyn-Soons-Kleyn, pag. 36, en HR 4 april 1929, NJ 1929, 727, nt. P.A., W. 11972, nt. S.B.. De ene echtgenoot kan wel in rechte worden aangesproken voor de schulden door de ander aangegaan, maar wordt daardoor noch actief noch passief contractspartner. De aansprakelijkheid is een aansprakelijkheid die op de wet is gebaseerd en niet op overeenkomst.

Is de aansprakelijkheid een hoofdelijke?

Ook hier is het antwoord van de schrijvers zo goed als unaniem: ja. De Hoge Raad denkt er eveneens zo over. Alleen Luyten is van mening, dat hier niet sprake is van hoofdelijkheid maar van 'correaliteit', met als praktisch gevolg dat de artt. 1316 en volgende BW niet direct van toepassing zijn. Deze controverse heeft echter na het arrest van de Hoge Raad thans nog nauwelijks praktische betekenis. Zie hiervoor: Klaassen-Eggens-Luyten, pag. 26/28; vgl. HR 5 januari 1968, NJ 1968, 196.

Terzijde zij voor de praktijk en naar aanleiding van de hierboven genoemde voorbeelden alvast het volgende opgemerkt.

Alleen al op basis van het bovenstaande — en los van de vraag of art. 85 lid 1 ook geldt als de echtgenoten niet meer samenwonen — kunnen wij concluderen dat in de hier genoemde voorbeelden de energiebedrijven, bij hun wens snel en eenvoudig te incasseren bij de vrouw, een juridische denkfout maken. De gedachte is wellicht: 'omdat de vrouw ex art. 85 aansprakelijk is c.q. omdat de schuld van de man ex art. 95 op het gemeenschapsvermogen verhaald kan worden, mag zij worden aangesproken en afgesloten.' Het energiebedrijf realiseert zich dan onvoldoende dat het een contractuele bevoegdheid uitoefent en wel die van art. 10 lid 1c uit de Algemene Voorwaarden (de afsluitingsbevoegdheid).

Deze contractuele bevoegdheid kan alleen worden uitgeoefend tegenover de contractant en alleen in dat geval dat uit het contract een schuld is ontstaan met betrekking tot de levering van energie aan die contractant, in casu de man. Het energiebedrijf mag dus de vrouw wel ex art. 85 lid 1 aanspreken voor een energieschuld die is ontstaan door de man en mag zich, als die vordering wordt toegewezen, verhalen op de gemeenschap van goederen en dus ook op haar aandeel in die goederen. Aanspreken in recht mag, afsluiten niet.

En ik citeer tenslotte:

'Het is dus uitgesloten, dat de vrouw op haar nieuwe adres — waar zij natuurlijk in de meeste gevallen zelf een contract heeft gesloten voor de energielevering — wordt afgesloten vanwege oude of nieuwe energieschulden van de man: art. 10 lid 1c is hier niet van toepassing, mits zij zelf normaal haar eigen energiekosten betaalt.

Teneinde aan de hoofdelijke aansprakelijkheid te ontkomen dient de vrouw de Rechtbank te verzoeken haar ex art. 86 BW van die aansprakelijkheid te ontheffen. Weliswaar blijft de gemeenschap van goederen, dus ook haar goederen, aansprakelijk, maar zij zelf is niet meer hoofdelijk aan te spreken. Het is dus ook aan te raden deze beschikking terstond na de feitelijke scheiding — de verbreking van de samenwoning — te vragen.' Zie: R.H. Stutterheim in: Rechtshulp 1985/6-7, *De vrouw en de feitelijke gebruiker ten onrechte slachtoffer van energiebedrijven*.

Laten wij echter terugkeren naar de vraag die ons bezig hield: is het gewenst voor de aansprakelijkheid

voor schulden ex art. 85 lid 1 een onderscheid te maken tussen echtgenoten die wel en die niet (meer) samenwonen? Als achtergrond eerst een stukje rechtsgeschiedenis.

Vóór 1957 was de gehuwde vrouw handelingsonbekwaam, d.w.z. zij kon geen onaantastbare rechtshandelingen verrichten zonder de bijstand of machtiging van haar man. Daarom moest de wetgever, die ervan uitging dat de vrouw het huishouden doet, een regeling treffen voor de vrouw met betrekking tot de dagelijks door haar gevoerde huishouding: art. 164 (oud) BW bepaalde dat de vrouw werd geacht voor rechtshandelingen binnen de dagelijkse en gewone huishouding de toestemming van haar man te hebben gekregen (vergelijk het huidige art. 234 BW I voor de minderjarige kinderen). De Hoge Raad besliste in 1909 en 1929 vervolgens dat de man respectievelijk de vrouw verbonden werden voor deze door de vrouw aangegane schulden. In 1929 besliste de Hoge Raad bovendien dat de man mede als partij deze veronderstelde machtiging kon intrekken, bijvoorbeeld door middel van een advertentie. Vergelijk HR 5 februari 1909, W. 8819, HR 1 februari 1929, NJ 1929, 587, en HR 4 april 1929, NJ 1929, 727. Anderzijds gold een willekeurige intrekking als een buitensporigheid die grond kon geven voor de scheiding van tafel en bed op vordering van de vrouw (HR 4 december 1919, NJ 1920, 74, W. 10519).

Dit stelsel heeft voor wat de kern betreft gegolden vanaf de uitvinding van het huwelijk tot aan de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw in 1957! Vanaf dat moment was een regeling als die van art. 164 (oud) overbodig. Er moest echter wél een regeling worden getroffen voor de aansprakelijkheid met betrekking tot de verbintenissen die nu door de beide echtgenoten in het kader van de gewone gang van de huishouding werden aangegaan: art. 162 lid 1 (oud), thans art. 85 lid 1 BW.

Met andere woorden: sinds 1957 is de regeling uitsluitend een regeling geworden ter bescherming van de crediteuren van de gewone huishouding, ofwel: art. 85 lid 1 regelt de externe aansprakelijkheid (de draagplicht — dat wil zeggen: wie van de echtgenoten moet deze schulden uiteindelijk in zijn portemonnaie voelen? — wordt geregeld in art. 84). Het doel is aan de groep van 'huishoudelijke' crediteuren een sterkere positie te verlenen dan normaal het geval is (vergelijk art. 18 WvK dat hetzelfde doet met betrekking tot de crediteuren bij een vennootschap onder firma). Zie ook: Schoordijk in RM Themis 1966, pag. 164 e.v..

Gezien deze achtergronden is het niet verwonderlijk dat de wetgever er vanuit gaat dat echtgenoten samenwonen en dat dat het normale geval is. Sterker nog, echtgenoten zijn tot samenwonen verplicht (art. 83 BW). Met Van Mourik citeer ik in dit verband met evenveel genoegen de conclusie van de A.G. Leyten:

'Dát echtgenoten jegens elkaar tot samenwoning (naar aan te nemen valt: met elkaar) wettelijk verplicht zijn en in geval van (voorgenomen) scheiding

door de rechter van die verplichting moeten worden ontslagen, is een regel van zo paternalistische, patriarchale, van zo antiquarische en atavistische aard, dat, naar ik voorzichtig maar zonder aarzeling voorspel, ooit een socioloog in de 21ste eeuw (aangenomen dat die vakgroep dan nog bestaat) zal promoveren op een proefschrift waarin aan de hand van deze wetsbepaling wordt aangetoond, althans aannemelijk gemaakt, dat de toenmalige "permissive society" in werkelijkheid veel puriteinser en regelgebondener was dan de verkeerd geduide negentiende eeuwse Victorian Age.' (Van Mourik II, pag. 136)

Tegen die (rechtshistorische) achtergrond mag men zich niet verbazen over de mening die luidt: als echtgenoten niet (meer) samenwonen, doen ze dat voor eigen rekening en risico. De regel van art. 85 lid 1 blijft ten gunste van de 'huishoudelijke' crediteuren gehandhaafd. Ik meen dat, als de echtgenoten niet meer samenwonen, deze regel ten onrechte een te zware aansprakelijkheid voor elkaars schulden veroorzaakt.

Maar allereerst: over wat voor soort schulden gaat het bij art. 85 lid 1? Antwoord: 'ten behoeve van de gewone gang van de huishouding'. Juist, het 'dagelijks' (vergelijk art. 164 (oud)) is inmiddels weggevalen omdat niet alles wat gewoon is ook dagelijks is. En wat verstaat men onder 'de gewone gang van de huishouding'? Tja, dat is natuurlijk een puur feitelijke kwestie die de loodgieter evenzogoed kan beantwoorden als de jurist. Ik geef een paar algemene indicaties:

- verbintenissen die worden aangegaan ten behoeve van de verzorging en de opvoeding van de kinderen
- het inroepen van de hulp van huisarts en tandarts
- de kosten van 'het dagelijks brood' en kleding
- het aanschaffen van duurzame consumptiegoederen
- kosten van huispersoneel.

Dit alles tegen de achtergrond van de vraag: had de crediteur in casu mogen afgaan op de door de wederpartij gewekte schijn, dat het ging om het aangaan van een verbintenis de gewone gang van de huishouding betreffende? Hier geldt met andere woorden de leer van de opgewekte schijn, waarbij in principe wordt geobjectiveerd, maar naar mate van de bijzondere wetenschap van de crediteur wordt gesubjectiveerd. Daarbij spelen levenswijze, inkomen, beroep en milieu van de echtgenoten natuurlijk een belangrijke rol. Het zal duidelijk zijn, dat de rechtspraak een bont scala van uitspraken laat zien: van wasmachine tot keukeninrichting, van kosten van een bevalling van een vriendin in concubinaat tot de operatie van een minderjarig kind (zie: Asser-De Ruiter-Moltmaker II, pag. 87).

Kortom: een 'mer à boire' die wisselt met de tijd en waarbij de tendens is het begrip 'gewone gang van de huishouding' ruim uit te leggen, een tendens die overeenstemt met de algemene tendens crediteuren ten opzichte van 'instituten' (denk aan het rechtspersonenrecht) meer bescherming te geven.

Deze feitelijkheden zijn op zich weinig interessant. Toch nog een enkele bijzonderheid: valt de schadevergoeding wegens onrechtmatige daad in het kader van de gewone huishouding ook onder art. 85 lid 1? Denk aan lekkage of uitglijden op gladde vloeren. Het antwoord van de schrijvers is bijna unaniem: nee. Zie ook: Ktg Den Haag 22-8-1960, NJ 1961, 350; anders: Smalbraak in NJB 1963, pag. 730/1. Wetshistorisch ligt een ontkennende beantwoording voor de hand: vergelijk art. 164 (oud), waar het alleen om *rechtshandelingen* gaat. Om die reden dienen de verbintenissen uit de wet, als bijvoorbeeld schulden met betrekking tot zaakwaarneming en onverschuldigde betaling, belastingschulden, niet onder art. 85 lid 1 te vallen — ook al hangen zij samen met het huishouden.

Ik wijs de uitbreiding met de onrechtmatige daad bovendien af, omdat een en ander zou neerkomen op de invoering van een buitencontractuele risicoaansprakelijkheid voor de onrechtmatige daad van een ander (vergelijk art. 1403 lid 3) en die moet mijns inziens op een uitdrukkelijke wetsbepaling berusten.

Een ander, belangrijker vraagpunt is: vallen duurcontracten als huur en particuliere verzekeringen onder het begrip 'de gewone gang van de huishouden'? Art. 85 lid 1 noemt zelf expliciet de arbeids-overeenkomst met huishoudelijk personeel. A contrario zou men kunnen redeneren: alle andere duurcontracten vallen dus niet onder art. 85 lid 1. Een dergelijke redenering is vaak niet de slimste. De schrijvers zijn over dit onderwerp òf onduidelijk òf stellen de vraag niet. Ook de rechtspraak geeft weinig houvast vanwege haar leeftijd: HR 1915: geldleningen niet, ook al zijn ze gesloten ten behoeve van de financiering van huishoudelijke uitgaven (HR 17-12-1915, NJ 1916, 357).

Ik kan geen goede reden bedenken duurovereenkomsten in het kader van de gewone gang van de huishouden *niet* onder art. 85 lid 1 te laten vallen.

Als we het bovenstaande overzien, kan de conclusie geen andere zijn, dan dat de hoofdelijke aansprakelijkheid van art. 85 lid 1 buitengewoon zwaar kan wegen. Het delen van lief en leed wordt letterlijk ook het delen van mijn en dijn. Daar is mijn inziens niets op tegen. De veronderstelde gelijkheid van de echtgenoten laat weinig andere keuze. De echtgenoten treden ook gelijkelijk voor de huishouding naar buiten toe op. De situatie in het huwelijk is thans in elk geval anders dan minister Polak in 1969 in de Eerste Kamer schilderde:

'De geachte afgevaardigde de heer Van Meeuwen heeft de aandacht erop gevestigd, dat het soms voorkomt, dat de vrouw de enige kostwinster is, bij voorbeeld bij het studentenhuwelijk en in het geval de man invalide is. Ook in deze gevallen berust de leiding van de huishouding veelal bij de vrouw; zij is het, die de inkomsten doet en die de financiële kant van het huishouden overziet. Ook de omstandigheid, dat de man geheel of ten dele de huishoudelijke werkzaamheden verricht, pleegt daarin geen verandering te brengen. De meeste mannen, zelfs gehuwde, zijn veel te bang een winkel in te gaan

en laten het aan hun vrouw over om, al doen zij thuis de huishouding, de inkopen te doen.' (Parlementaire Geschiedenis Invoeringswet, pag. 1162) Het gaat daarom niet aan de crediteuren bij het innen van hun vorderingen te confronteren met allerlei procesrechtelijke problemen inzake de vraag wie in rechte moet worden aangesproken. Maar dat alles verandert als de echtgenoten niet meer samenwonen.

Als gezegd, de heersende leer zegt: art. 85 lid 1 geldt ook als de echtgenoten niet samenwonen. (Anders dan de heersende leer: Ktg Rotterdam 24 oktober 1957, Praktijkids R.A. nr. 631, en Ktg Rotterdam 8 augustus 1973, Praktijkids nr. 872 (met noot Kleijn).) Maar de grondslag voor deze mening is zwak: bescherming van de crediteuren. Ik meen, dat de heersende leer gelijk heeft als zij het oog heeft op oude schulden, dat wil zeggen, de schulden uit de tijd dat de echtgenoten nog samenwoonden, de tijd van de gezamenlijke huishouding. Indien de echtgenoten niet meer samenwonen en crediteuren dit weten, ontbreekt mijns inziens iedere rechtsgrond voor de hoofdelijke aansprakelijkheid, immers:

1. het artikel beschermt alleen crediteuren die afgaan op een huishouding van echtgenoten;
2. de bescherming van art. 86 BW is onvoldoende, omdat deze regeling in de praktijk zelden wordt benut;
3. door het feitelijk gescheiden zijn is er niet meer sprake van een 'gewone gang van de huishouding';
4. ook andere wetten — sociale-zekerheidswetten, belastingwetten — houden rekening met feitelijke gegevens inzake het samenwonen.

In een situatie waarin steeds meer echtgenoten om welke reden dan ook feitelijk niet meer samenwonen en (nog) niet juridisch zijn gescheiden, loont het om deze kwestie van uitleg van art. 85 BW, die buitengewoon hinderlijk en nadelig kan zijn voor beide echtgenoten — ook buiten het geval van energieschulden — in een procedure aan de orde te stellen. Let wel: een uitleg van art. 85 lid 1, zoals door mij wordt voorgesteld, heeft slechts tot gevolg dat na feitelijke scheiding niet meer *beide* echtgenoten hoofdelijk aansprakelijk zijn en in rechte kunnen worden aangesproken voor de schulden die vanaf het moment van de feitelijke scheiding door de ander worden gemaakt. Het systeem van het huwelijksgoederenrecht brengt met zich dat deze schuld, die weliswaar geen schuld is de gewone gang van de huishouding betreffende, wel is te verhalen op het gemeenschapsvermogen. Ook de opheffing van de hoofdelijke aansprakelijkheid krachtens rechterlijke beschikking (art. 86) heeft alleen tot gevolg dat de ene echtgenoot in rechte niet meer kan worden aangesproken en dat hij of zij niet langer met zijn privévermogen (in het geval van huwelijksvoorwaar-

den) aansprakelijk is voor de schulden door de ander gemaakt. In negentig procent van de huwelijken is het effect van de opheffing van de hoofdelijke aansprakelijkheid per saldo dus nul. Dit is natuurlijk een wat beteuterde conclusie. Het praktische nut van de opheffing moet echter niet worden onderschat. Crediteuren worden gedwongen de man (of de vrouw) te dagvaarden en ook zijn (haar) salaris en goederen zullen in de praktijk het eerst voor executie in aanmerking komen (vergelijk de regeling van art. 96 lid 1).

De bovenstaande conclusie stelt in een scherp licht, dat in ons systeem in principe alleen de ontbinding van de gemeenschap (art. 99) de ene echtgenoot in zijn vermogen vrijwaart voor executie van schulden die door de ander zijn aangegaan. Indien men dat rechtsgevolg zou willen verbinden aan het feit dat echtgenoten niet meer samenwonen, dan is ongetwijfeld een wetswijziging noodzakelijk. Een dergelijke wetswijziging zou tot gevolg kunnen hebben dat de regeling van art. 86 (en het direct instellen van een echtscheidingsprocedure) obsoleet wordt. Maar wie zou daarover moeten treuren?

De behandeling van een dergelijk wetsvoorstel valt buiten het bestek van dit artikel, maar inschrijving en publikatie van het verbreken van de feitelijke samenwoning zullen tenminste worden geëist. Wellicht zijn er meerdere onderdelen van ons huwelijksgoederenrecht aan aanpassing toe. Er is sinds de hierboven geciteerde opmerkingen van minister Polak in het huwelijk het een en ander veranderd, en wie weet biedt de visie van Schoordijk — 'de huwelijksgemeenschap is een rechtspersoon' — thans een frisse kijk op een oud instituut.

R.H. Stutterheim,
wetenschappelijk hoofdmedewerker faculteit der
rechtsgelerdheid Universiteit van Amsterdam

Noot

- * Voor de heersende leer wordt onder andere verwezen naar: Asser-De Ruyter-Moltmaker II, Tjeenk Willink Zwolle, 1982, 11e druk; De Bruyn, *Het Nederlands Huwelijksvermogensrecht*, bewerkt door Soons-Kleyn, Gouda Quint Arnhem, 1973, 2e druk; Van Mourik II, *Handboek voor het Nederlands vermogensrecht bij echtscheiding*, Tjeenk Willink Zwolle, 1983, 2e druk; Klaassen-Eggens, *Huwelijksgoederen- en erfrecht*, Eerste gedeelte: Huwelijksgoederenrecht, bewerkt door Luyten, Tjeenk Willink Zwolle, 1984, 10e druk; Lubbers, *Hoofdzaken van het huwelijksvermogensrecht*, Gouda Quint Arnhem, 1982; Van Mourik I, *Huwelijk en vermogensrecht*, Tjeenk Willink Zwolle, 1983, 4e druk; Pitlo, *Het personen- en familierecht*, bewerkt door Van der Burght, Gouda Quint Arnhem, 1985, 7e druk; Polak, *Personen- en Familierecht*, Titels 6, 7 en 8, bewerkt door Lubbers, Kluwer Deventer (losbladig), 1983.

Juridische PAO-cursussen voorjaar 1986

Voor algemene inlichtingen over het juridisch Post Academisch Onderwijs kunt u zich wenden tot het Landelijke Bureau voor het juridisch PAO, Postbus 9049, 6500 KK Nijmegen, telefoon 080-515601/512257.

Voor inlichtingen over de cursussen gelieve u contact op te nemen met de bureaus van de hierna vermelde instellingen.

Folders worden op aanvraag toegezonden.

Interne rechtspositie van gedetineerden en TBR-gestelden:

V.U. Amsterdam, 020-548 6907.

De rechtspositie van de gedetineerden; De (toekomstige) rechtspositie van de TBR-gestelden als intramuraal-verpleegde (a.h.v. voorstellen van de Cie Haars).

Cursusl.: Mr. U. van de Pol (V.U., lid Cie v. Toezicht Pen. Inr. v. Vrouwen, medew. 'Pen. Informatie'); 6 maart; plus minus f 225,-.

Gevolgen van echtscheiding en beëindiging van andere samenlevingsverbanden: U.v. Amsterdam, 020-525 3407, b.g.g. 020- 179221.

De scheidingsfase; Afwikkeling van de vermogensrechtelijke verhouding; Pensioenverrekening; Alimentatie; Gevolgen t.a.v. de kinderen (gezagsvoorziening en omgangsregeling); Aandacht voor (aangekondigde) wetswijzigingen.

Cursusl.: Mw. mr. J.E. Kasdorp (UvA); 28 januari, 4 en 11 februari; plus minus f 460,-.

Algemene Bijstandswet: R.U. Groningen, 050-114302.

Evaluatie van de functie van de Alg. Bijstandswet in 20 jaar; Gelijke behandeling huwelijkse en niet-huwelijkse samenlevingsvormen, de problematiek m.b.t. de econ. eenheid; Verhaalsproblematiek/nihilbinding; De positie v.d. vreemdeling en de Alg. Bijstandswet.

Cursusl.: Mr. F.M. Noordam (RUG); 23 en 30 mei; plus minus f 225,-.

Vrouw en recht: R.U. Leiden, 071-149641, toestel 223/214.

Recente ontwikkelingen in het Nederlandse recht (mede onder invloed van Nederlandse bepalingen).

Cursusl.: Mr. J.E. Goldschmidt (RUL, lid Eman. Raad); 22 januari, 5 en 19

februari, 5 en 19 maart; plus minus f 365,-.

Co-ouderschap: R.U. Leiden, 071/149641, toestel 223/214.

De processuele kant; Gevolgen 4 mei-beschikking voor reeds gescheiden ouders en nooit met elkaar gehuwde ouders; Co-ouders en a. vermogensrecht, b. sociale voorzieningen en verzekeringen, c. kinderen en fiscus.

Cursusl.: Mr. W.C.J. Robert (RUL); 7, 14 en 21 april; plus minus f 410,-.

Alimentatierekenen voor beginners: K.U. Nijmegen, 080- 512255/512492.

Na een inleiding in het alimentatierecht en de rec. jurisprudentie wordt a.h.v. opgaven de nettomethode behandeld. Er wordt met name aandacht besteed aan de soc. verz. en de fisc. gevolgen.

Cursusl.: Mr. W.C.E. Hammerstein-Schoonderwoerd (KUN) en Mr. M. van Ooyen-Pel (rechter te Arnhem); 17 april en 1 mei; plus minus f 460,-.

Het Europees verdrag en de doorwerking in het Nederlands familierecht: K.U. Nijmegen, 080-512255/512492.

o.a. Betekenis en inhoud; Doorwerking c.q. verschillen in de verschillende omringende landen; Gevolgen van doorwerking in het Ned. familierecht.

Cursusl.: Prof. mr. E.A.A. Luijten (KUN, notaris te Heerlen); 14 mei; plus minus f 210,-.

Mensenrechten in de rechtspraak van de Hoge Raad: E.U. Rotterdam, 010-525511, toestel 3602/3612.

Het belang van de mensenrechten in de Nederlandse rechtspraak. Uitspraken van de civiele, straf- en belastingkamer van de HR; Discriminatieverbod.

Cursusl. en docenten: Mr. J. de Boer, Mr. G.J. Wiarda, Mw. mr. A.C. van den Blink (HR), Mr. W.E. Haak (HR) en Mr. M.J.P. Verburgh (HR); 18 april; plus minus f 240,-.

Nationaliteitsrecht: E.U. Rotterdam, 010-525511, toestel 3602/3612.

De nieuwe Rijkswet; Algemene beginselen; Overgangsbepalingen en rechtspraak.

Docenten: Mr. G.R. de Groot (RU Limburg) en Prof. mr. M.R. Mok (AG Hoge Raad); 24 april; plus minus f 220,-.

Het analyseren en opstellen van juridische betogen en beleidsteksten: PAO

Letteren, 020-548 3021.

Alg. analysemodel voor betogende teksten (interpretatieproblemen, argumentatiestructuur, argumentatieschema's, drogredenen); Inventarisatie specifieke kenmerken van de gekozen typen betogende teksten; Toepassing van het analysemodel op een aantal van deze teksten; Factoren die de toegankelijkheid van juridisch taalgebruik kunnen belemmeren; Oefening in het analyseren en (her)schrijven van verschillende typen juridische betogen en beleidsteksten.

Cursusl.: Dr. R. Grootendorst (UvA); 11, 18 en 25 februari, 4, 11, 18 en 25 maart, 8, 15 en 22 april; plus minus f 1.085,-.

De Commissie Juridisch PAO van de R.U. te Leiden organiseert de cursus: **Vrouw en Recht: recente ontwikkelingen in het Nederlandse recht**

(mede onder invloed van internationale bepalingen)

Programma en docenten

1 Algemene ontwikkelingen in de verhouding nationaal-internationaal recht met betrekking tot het gelijkheidsbeginsel.

Mr. A.W. Heringa, wetenschappelijk medewerker staats- en administratief recht aan de R.U. te Leiden.

2 Gelijkheid in art. 119 EG-verdrag. Mr. M.B.W. Biesheuvel, juridisch medewerker EG-Hof, Luxemburg.

3 Sociale zekerheid. Stand van zaken met betrekking tot uitwerking van de derde richtlijn.

Mr. W.M. Levelt, hoofd juridische afdeling Sociale Verzekering van het GAK.

4 Familierecht. Stand van zaken met betrekking tot omgang en voogdij.

Prof. mr. M. de Langen, hoogleraar jeugdrecht aan de Universiteit van Amsterdam.

5 Strafrecht. Stand van zaken met betrekking tot bescherming slachtoffer bij seksueel geweld.

Jhr. mr. L.A.J. de Beaufort, advocaat-generaal Gerechtshof Amsterdam.

Cursusleider:

Mr. J.E. Goldschmidt, wetenschappelijk hoofdmedewerker staats- en admini-

stratief recht,
lid van de Emancipatieraad.

Doelgroep:
(rechts)hulpverleners, wetgevingsjuristen.

Didactiek:
inleiding, groepsdiscussie, plenaire rapportage.

Aantal deelnemers: plus minus 30.

Data:
Woensdagen 22 januari, 5 en 19 februari, 5 en 19 maart, telkens van 14.00 - 17.00 uur.

Plaats:
Gravensteen, Pieterskerkhof 6, Leiden.
Prijs:
f 365,-, inclusief cursusmateriaal en maaltijden.

Inlichtingen en inschrijving:

bij de coördinator voor het Juridisch PAO aan de RUL,
Drs. E.H.V. Simoons-Haakma,
Hugo de Grootstraat 27, 2311 XK Leiden,
telefoon: 071-149641, toestel 223/214.

Brochure Emancipatieraad 'Sociale Zekerheid en Emancipatie'

In het voorjaar van 1986 zal, naar verwachting, de Kamer zich uitspreken over de herziening van het sociale-zekerheidsstelsel. In discussie over de herziening van het stelsel blijft de positie van vrouwen vaak onderbelicht.

In de brochure is aangegeven hoe het stelsel van sociale zekerheid het emancipatieproces kan bevorderen. Vervolgens wordt uiteengezet hoe de nieuwe werkloosheidswetten eruit gaan zien volgens de voorstellen van de regering. Centraal uitgangspunt van de Raad is dat mensen als financieel onafhankelijke personen door het leven moeten kunnen gaan.

Meerdere exemplaren van de brochure zijn (kosteloos) te bestellen bij het bureau van de Emancipatieraad, Lutherse Burgwal 10, 2512 CB 's Gravenhage, telefoon 070 - 614371.

Wetsontwerp Limitering van alimentatie na scheiding ingediend

Op 6 november 1985 is onder verantwoordelijkheid van de minister van Justitie mr. F. Korthals Altes en de staatssecretaris van Justitie mw. mr. V.N.M. Korte-van Hemel een wetsontwerp bij de Tweede Kamer ingediend over de beperking in duur van de alimentatie na scheiding. Het wetsontwerp heeft geen betrekking op de verplichting tot betaling van kosten voor verzorging en opvoeding van minderjarige kinderen.

Inhoud van het voorstel:

- Het wetsontwerp stelt een automatische beëindiging van de alimentatieplicht voor na 12 jaar, gerekend vanaf het tijdstip van inschrijving van het vonnis in de registers van de burgerlijke stand.
- Onder bijzondere omstandigheden kan de rechter deze termijn van 12 jaar verlengen. De rechter stelt dan een nieuwe termijn vast. Deze nieuwe termijn eindigt uiterlijk wanneer de alimentatiegerechtigde recht krijgt op AOW-pensioen, een eigen aanvullend ouderdomspensioen of aanspraak op een deel van het ouderdomspensioen van de gewezen echtgenoot. Het (deel van het) pensioen moet dan wel ten minste gelijk zijn aan het AOW-pensioen.
- Gescheiden echtgenoten blijven de mogelijkheid houden om zelf een alimentatieregeling overeen te komen, inclusief de duur ervan. Ook hier kan de rechter op verzoek de termijn onder bijzondere omstandigheden wijzigen.
- Voor kinderloze huwelijken die niet langer hebben geduurd dan 5 jaar wordt een andere regeling voorgesteld. Hier is de duur van de alimentatie maximaal gelijk aan de duur van het huwelijk.

Overgangsregeling

Het wetsvoorstel bevat een overgangsregeling voor alimentaties, die lopen op het moment dat de wet in werking treedt. Deze houdt in dat die alimentaties nog ten minste 3 jaar doorlopen. In deze periode kan op grond van bijzondere omstandigheden aan de rechter verlenging worden gevraagd, indien dat nodig is. Het is bijvoorbeeld niet nodig indien de normale termijn van 12 jaar eerst op een nog later tijdstip eindigt. Het recht op verlenging eindigt, wanneer een recht op AOW-pensioen of ander ouderdomspensioen ontstaat.

Samenhang met andere wetten

Het wetsontwerp hangt nauw samen met een wijzigingsvoorstel voor de Algemene Bijstandswet, dat thans in behandeling is bij de Tweede Kamer (18 813).

Het wetsontwerp tot wijziging van de Algemene Bijstandswet verplicht gemeenten om verleende bijstand aan een gescheiden echtgenoot op de andere te verhalen, wanneer die andere de onderhoudsverplichting niet nakomt. De verhaalsplicht van gemeenten eindigt op hetzelfde tijdstip als waarop de alimentatieplicht volgens het vandaag ingediende wetsontwerp eindigt.

De gemeenten hebben ook nu al het recht om verhaal uit te oefenen, maar niet de plicht.

Op 16 januari 1985 werd de wettelijke

mogelijkheid geopend om ook verhaal uit te oefenen indien de gewezen echtgenoten de afspraak hadden gemaakt dat geen alimentatie zou worden betaald na scheiding, het zogenaamde nihilbeding.

NVK-Congres 'Vrouw en Criminaliteit'

In het voorjaar van 1987 zal de Nederlandse Vereniging voor Kriminologie een congres organiseren, met als onderwerp 'Vrouw en Criminaliteit'. Het is de bedoeling dat daarbij verschillende aspecten aan de orde komen: de vrouw als dader en als slachtoffer van criminaliteit; wetgeving, rechtspraak en beleid; actiegroepen en hulpverlening, etcetera. Meer algemeen staat het congres in het teken van eventuele veranderingen die gedurende de afgelopen jaren hebben plaatsgevonden ten aanzien van 'vrouw en criminaliteit'.

De congrescommissie nodigt hierbij personen en/of organisaties uit, die een bijdrage aan het congres zouden willen leveren.

Uit schriftelijke bijdragen zal een congresbundel worden samengesteld.

Gezien de verwachte produktietijd van de bundel, worden belangstellenden dringend verzocht vóór 1 januari 1986 contact op te nemen met het secretariaat van de congrescommissie:
Gerda Korteland
Gemeente Rotterdam
Haagseveer 35
Emancipatieproject
SK 571 3011 AH Rotterdam
Telefoon: 010 - 173114/173264

Juridische hulp bij mishandeling, verkrachting, aanranding, ongewenste intimiteiten en ander misbruik van vrouwen

De Rechtswinkel Rotterdam geeft gratis hulp, informatie en advies met betrekking tot de juridische mogelijkheden (aangifte doen bij de politie, schadevergoeding eisen, echtscheiding, straatverbod, etcetera) in individuele gevallen, zowel telefonisch als op het spreekuur.

Spreekuur: elke maandagochtend.
Teilingerstraat 59 Rotterdam (van tevoren even afspreken via het Buro voor Rechtshulp, telefoon: 010 - 658777, vragen naar Ellen of Marina)
Telefonisch advies: maandag 10.00 - 14.00 uur via de Rechtswinkel, telefoon: 010 - 525690.

Rotterdams Netwerk Hulpverlening.

COC zoekt juristen

Het COC behartigt je belangen

De Bestuurscommissie belangenbehartiging van het COC zoekt juristen die deskundig zijn op één van de volgende gebieden:

- Arbeidsrecht
- Sociale Verzekeringen
- Relatievermogensrecht
- Familierecht
- Belastingen
- Gezondheidsrecht
- Vreemdelingenrecht

De bedoeling is dat zij de commissie (incidenteel) van advies kunnen dienen.

Inlichtingen en aanmelden bij:
Lenny Schoots,
Willem de Zwijgerlaan 112,
1056 JV Amsterdam.
telefoon: 020 - 164869

Indexering van alimentaties Percentage voor 1986 vastgesteld

Met ingang van 1 januari 1986 worden de uitkeringen voor levensonderhoud automatisch verhoogd. De staatssecretaris van Justitie heeft het percentage vastgesteld op 1,1. Haar beschikking is met een uitvoerige toelichting gepubliceerd in de Nederlandse Staatscourant van 14 november 1985, nr. 222.

De wettelijke regeling

Het Burgerlijk Wetboek (art. 402a van Boek 1, Personen- en familierecht) voorziet in een aanpassingsmechanisme voor de hoogte van de alimentaties. Deze worden ieder jaar met ingang van 1 januari gewijzigd met een percentage dat de staatssecretaris van Justitie vaststelt op basis van de wettelijke regeling. Het percentage komt — behoudens enige verijningen — overeen met de procentuele stijging van het loonindexcijfer van 30 september onmiddellijk voorafgaand aan die 1e januari ten opzichte van het loonindexcijfer van 30 september van het jaar daarvoor.

Verhoging van rechtswege

Het percentage van 1,1 geldt voor alle alimentaties, of ze nu door de rechter zijn vastgesteld of door partijen zelf zijn afgesproken. Het percentage wordt berekend over het uitkeringsbedrag zoals het op 31 december 1985 vaststond of was vastgesteld of gewijzigd. In dat bedrag zijn dan ook begrepen de indexeringen die in vorige jaren, vanaf 1 januari 1974, hebben plaatsgevonden.

Als men de verhoging onbillijk vindt...
Zoals gezegd vindt de verhoging met 1,1% van rechtswege plaats. Een rechterlijke uitspraak of een overeenkomst tussen partijen is er dus niet voor nodig. Als men de verhoging onbillijk vindt, wat dan? Er zijn dan twee mogelijkheden. De eerste is dat partijen zelf een andere regeling treffen. Het staat hun namelijk vrij om overeen te komen dat niet de totale verhoging, maar slechts een deel daarvan of zelfs helemaal geen verhoging betaald hoeft te worden. Als partijen niet tot overeenstemming kunnen komen, is er een tweede mogelijkheid: naar de rechter gaan en hem vragen een andere regeling te treffen. Daarbij is dan wel de hulp van een advocaat noodzakelijk. En vanzelfsprekend hoort de rechter voor hij een beslissing neemt, ook de andere partij. Maakt men van beide mogelijkheden geen gebruik, dan gaat vanzelf per 1 januari 1986 de verhoging met 1,1% in.

Aanpassing op maat

In art. 1:402a BW is uitdrukkelijk vastgelegd dat de rechter die de wettelijke indexering uitsluit, daarbij tevens kan bepalen dat de alimentatie op een andere wijze dan door de wettelijke indexering zal worden aangepast. De rechter kan hiertoe overgaan op verzoek van de onderhoudsplichtige of de onderhoudsgerechtigde, maar ook 'ambtshalve', dat wil zeggen zonder dat hem daartoe formeel is verzocht. Aldus kan de rechter de wijziging van de alimentatie bijvoorbeeld koppelen aan de ontwikkelingen van het inkomen van de alimentatieplichtige, dus een zogenaamde 'aanpassing op maat' bewerkstelligen. Maar ook de alimentatieplichtige en de alimentatiegerechtigde zullen in de overeenkomst waarbij zij de wettelijke indexering uitsluiten, in plaats daarvan zo'n speciaal aanpassingscriterium kunnen opnemen. In dat geval is de gang naar de rechter niet nodig.

Enkele voorbeelden in verband met de verhoging per 1 januari 1986

De alimentatie is door de rechter of door partijen bij overeenkomst bepaald op $f 450,-$ per maand. Dit bedrag wordt dus met ingang van 1 januari 1986 $f 450,- + 1,1\% = f 454,95$ per maand.

In 1977 is de alimentatie gesteld op $f 400,-$ per maand. Dit bedrag werd in 1978 $f 400,- + 8\% = f 432,-$ per maand. Voor 1979 werd het bedrag $f 432,- + 6\% = f 457,92$ per maand. Per 1 januari 1980 luidde het bedrag $f 457,92 + 6\% = f 485,40$ per maand. Op 1 januari 1981 werd het bedrag $f 485,40 + 4\% = f 504,82$ per maand. Per 1 januari 1982 werd het bedrag $f 504,82 + 3\% = f 519,96$ per maand. Per 1 april 1983 luidde het bedrag $f 519,96 + 6\% = f 553,24$ per maand. Per 1 januari 1984 heeft geen

indexering plaatsgevonden, zodat het bedrag op $f 553,24$ gehandhaafd bleef. Per 1 januari 1985 kwam daar 0,5% bij, zodat het bedrag werd $f 556,01$ per maand. Per 1 januari 1986 wordt de $f 556,01$ met 1,1% verhoogd tot $f 562,13$ per maand.

In 1973 is de alimentatie vastgesteld op $f 200,-$ per maand. In 1974 is daarbij de indexering van 12% gekomen, zodat over 1974 moest worden betaald $f 200,- + 12\% = f 224,-$. Daarop kwam in 1975 16%, zodat het bedrag werd $f 259,84$. Voor 1976 werd dit bedrag wederom verhoogd met 13%, zodat in dat jaar het bedrag werd $f 293,62$. Daar kwam in 1977 7% bij, zodat in 1977 het bedrag luidde: $f 314,17$ per maand. Voor 1978 werd het bedrag $f 314,17 + 8\% = f 339,30$ per maand. Voor 1979 luidde het bedrag $f 339,30 + 6\% = f 359,66$ per maand. Per 1 januari 1980 werd het te betalen bedrag $f 359,66 + 6\% = f 381,24$ per maand. Voor 1 januari 1981 werd het bedrag $f 381,24 + 4\% = f 396,49$ per maand. Per 1 januari 1982 luidde het te betalen bedrag $f 396,49 + 3\% = f 408,38$ per maand. Per 1 april 1983 werd het bedrag $f 408,38 + 6,4\% = f 434,52$ per maand. Dit bedrag bleef per 1 januari 1984 $f 434,52$ — immers toen geen indexering. Per 1 januari 1985 werd het te betalen bedrag $f 434,52 + 0,5\% = f 436,69$ per maand. Per 1 januari 1986 komt daar 1,1% bij, zodat het bedrag $f 441,49$ per maand wordt.

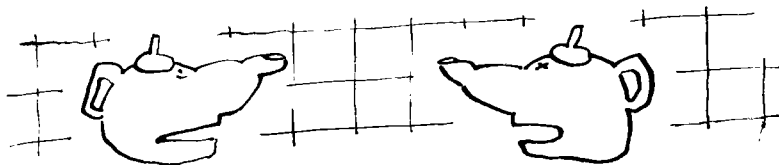
In 1970 (of eerder) bedroeg de alimentatie $f 100,-$ per maand. In 1974 is daarbij de indexering van 54% gekomen, zodat over 1974 moest worden betaald $f 100,- + 54\% = f 154,-$. Daarbij kwam in 1975 16%, zodat het bedrag werd $f 154,- + 16\% = f 178,64$ per maand. Voor 1976 kwam daarbij 13%, zodat in 1976 het bedrag luidde $f 201,86$. Voor 1977 kwam daarbij 7%, zodat het bedrag in 1977 werd $f 215,99$ per maand. Voor 1978 werd het bedrag $f 215,99 + 8\% = f 233,27$ per maand. Voor 1979 kwam het bedrag op $f 233,27 + 6\% = f 247,27$ per maand. Per 1 januari 1980 luidde het bedrag $f 247,27 + 6\% = f 262,11$ per maand. Met alle tussenliggende verhogingen komt dit bedrag per 1 januari 1986 op $f 303,53$ per maand.

Percentage per
01-01-1981 : 4%
01-01-1982 : 3%
01-04-1983 : 6,4%
01-01-1984 : --
01-01-1985 : 0,5%
01-01-1986 : 1,1%

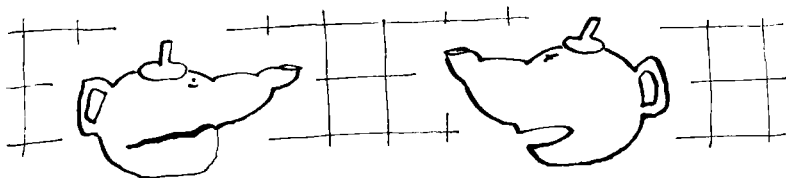
Nadere informatie is verkrijgbaar bij mw. G.M. Platteeuw, telefoon 070 - 706850.

IK BEGRIJP NIET
WAT MEN ALTIJD
ZEURT OVER EEN
'HUISVROUWEN-
SYNDROOM'

DAT IS TOCH ALLEMAAL
ONZIN! IK VOEL MIJ
WITSTEKEND ALS
HUISMAN!

MAAR WAT MIJ VANOCHTEND
OVERKWAM, TOEN IK IN
DE SPIEGEL KEEK!

IK HAD INEENS HEEL
EVEN HET IDEE DAT IK
IETS OF WAT OP EEN
THEEPOT LEEK!

